

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Χριστίνα Νταντή
421/2009130

ΘΕΜΑ: «Οι Έλληνες Μετανάστες σε Μυθιστορήματα της Ελληνικής Νεανικής Λογοτεχνίας»

Η ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ

Ιωάννης Παπαδάτος
Λέκτορας Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής
και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού

ΤΑ ΜΕΛΗ

1. Γεώργιος Παπαντωνάκης
Αναπληρωτής Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος
Δημοτικής Εκπαίδευσης
2. Διαμάντη Αναγνωστοπούλου
Καθηγήτρια Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής
και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού

Ρόδος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	4
Η Παιδική Λογοτεχνία.....	5
Οι συγγραφείς και το έργο τους.....	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1^ο Κεφάλαιο

1.1. Μεταναστευτικό φαινόμενο.....	11
1.2. Το φαινόμενο της διγλωσσίας.....	13

2^ο Κεφάλαιο

2.1. Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση και Ρατσισμός.....	15
2.2. Διαπολιτισμικό και Πολυπολιτισμικό μοντέλο.....	20
2.3. Το μοντέλο της αφομοίωσης.....	21
2.4. Το μοντέλο της ενσωμάτωσης.....	22
2.5. Αντιρατσιστικό μοντέλο.....	24
2.6 Μοντέλα πολυπολιτισμικών κοινωνιών.....	25

3^ο Κεφάλαιο

3.1. Το παιδί και η οικογένεια.....	27
3.2. Το φαινόμενο της φιλίας στα παιδιά.....	28
3.3. Ο ρόλος του σχολείου.....	30

4^ο Κεφάλαιο

4.1. Ο ξένος στην Νεανική Λογοτεχνία.....	31
---	----

5^ο Κεφάλαιο

5.1. Στόχοι της εργασίας.....	34
5.2. Υλικό της έρευνας/ Περιλήψεις λογοτεχνικών βιβλίων.....	34
5.3. Η Μέθοδος και η διαδικασία Ανάλυσης των κειμένων.....	37

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ –ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

6^ο Κεφάλαιο

6.1. Το μεταναστευτικό φαινόμενο.....	39
6.2. Στοιχεία ενσωμάτωσης και αφομοίωσης.....	49
6.3. Το φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά-μετανάστες.....	51
6.4. Στοιχεία διαπολιτισμικότητας και πολυπολιτισμικότητας.....	53
6.5 Στοιχεία ρατσισμού.....	55

7^ο Κεφάλαιο

7.1. Παιδί και οικογένεια.....	59
7.2. Παιδί και φίλια	63
7.3. Παιδί και σχολείο.....	68

Συμπεράσματα.....	72
--------------------------	-----------

Βιβλιογραφία.....	75
--------------------------	-----------

Εισαγωγή

Το θέμα της εργασίας αυτής έχει να κάνει με το φαινόμενο της μετανάστευσης Ελλήνων σε διάφορες χώρες, και πώς αυτό διαφαίνεται σε μυθιστορήματα της Παιδικής Λογοτεχνίας. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε είναι δύο μυθιστορήματα της λογοτεχνίας για παιδιά . Το ένα είναι το μυθιστόρημα της Μαρίας Πυλιώτου *Τα δέντρα που τρέχουν*, και το άλλο της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου *Για μια άλλη πατρίδα*.

Σχετικά με το θέμα της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας για τους Έλληνες μετανάστες σε ξένες χώρες σε παιδικά λογοτεχνήματα, είναι φανερό ότι οι λογοτέχνες της εποχής έχουν επηρεασθεί σε μεγάλο βαθμό από το φαινόμενο αυτό, καθώς οι σημερινές κοινωνίες εξελίσσονται σε πολυπολιτισμικές. Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση και η πολυπολιτισμικότητα των κοινωνιών είναι ένα θέμα που απασχολεί την Παιδική Λογοτεχνία σε βάθος χρόνων. Βέβαια, τα περισσότερα λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά αναφέρονται σε ξένους μετανάστες στη χώρα μας, όμως και πάλι διαφαίνεται η επιρροή των συγγραφέων από τέτοιου είδους θέματα.

Η εργασία αυτή επιδιώκει τη γνωριμία με το μεταναστευτικό φαινόμενο και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εκάστοτε Έλληνες μετανάστες στην χώρα υποδοχής μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιμετωπίζει τη μετανάστευση και οτιδήποτε την περιβάλλει. Επιπλέον, γίνεται προσπάθεια κατανόησης της συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού- μετανάστη, σχετικά με την οικογένεια, την σημασία των συνομηλίκων και γενικότερα της φιλίας, καθώς και την αναγνώριση της σχέσης του παιδιού-μετανάστη με το σχολικό περιβάλλον. Μέσα από την προσέγγιση των δύο αυτών μυθιστορημάτων, ερευνάται ο τρόπος με τον οποίο τα παραπάνω βοηθούν στην ομαλή ένταξη του παιδιού στην χώρα υποδοχής.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε δύο μέρη. Το πρώτο είναι το θεωρητικό και το δεύτερο είναι αυτό της παρουσίασης των ευρημάτων. Πριν από το θεωρητικό μέρος γίνεται μια μικρή αναφορά σχετικά με την Παιδική Λογοτεχνία και το αντικείμενό της. Έπειτα, παρατίθεται ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα των δύο συγγραφέων. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το καθαρά θεωρητικό μέρος της πτυχιακής εργασίας, στο οποίο καλύπτονται τα διάφορα θεωρητικά πλαίσια σχετικά με το θέμα της μετανάστευσης των Ελλήνων σε νεανικά λογοτεχνήματα. Το

μεταναστευτικό φαινόμενο περιλαμβάνει διάφορες όψεις, μέσα στις οποίες είναι και το φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά, που γίνεται εμφανές στα δυο μυθιστορήματα, αλλά και το διαπολιτισμικό και πολυπολιτισμικό στοιχείο των κοινωνιών. Βέβαια, από ένα τέτοιο θέμα δεν θα μπορούσαν να λείπουν τα θεωρητικά στοιχεία που συνδέονται με την Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση και τον Ρατσισμό, στα οποία αναλύονται οι όροι των στερεοτύπων, της ρατσιστικής αντιμετώπισης, αλλά και του αντιρατσιστικού μοντέλου εκπαίδευσης. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στην αφομοίωση και την ενσωμάτωση των μεταναστών στις χώρες υποδοχής. Στα τελευταία θεωρητικά κεφάλαια της εργασίας γίνεται μια σχετική περιγραφή της σημασίας τριών κοινωνικών θεσμών στην ψυχοσύνθεση του παιδιού, οι οποίοι είναι αυτός της οικογένειας, αυτός των συνομηλίκων και αυτός του σχολείου. Στο τέλος του θεωρητικού πλαισίου, πραγματοποιείται μια μικρή αναφορά για το πώς παρουσιάζεται ο ξένος, ο διαφορετικός, στην Παιδική Λογοτεχνία.

Ακολουθεί το δεύτερο μέρος της εργασίας, όπου παρουσιάζονται τα σχετικά ευρήματα από τα δύο λογοτεχνικά βιβλία, τα οποία αναλύονται με βάση το θεωρητικό πλαίσιο και τους στόχους που έχουν τεθεί παραπάνω. Τα κεφάλαια, λοιπόν, του ερευνητικού μέρους έχουν να κάνουν με το μεταναστευτικό φαινόμενο και το φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά-μετανάστες. Ακόμα, περιλαμβάνει στοιχεία ενσωμάτωσης και αφομοίωσης, στοιχεία διαπολιτισμικότητας και πολυπολιτισμικότητας, καθώς και στοιχεία ρατσιστικής συμπεριφοράς. Το τελικό κομμάτι του ερευνητικού μέρους, αναφέρεται στους κοινωνικούς φορείς που βοηθούν το παιδί στην προσαρμογή και την επιβίωση του στην χώρα υποδοχής, και την σχέση του παιδιού με αυτούς, δηλαδή με την οικογένεια, τους συνομηλίκους και με το σχολείο. Τέλος, παρατίθενται τα συμπεράσματα.

Η Παιδική Λογοτεχνία

Δεν είναι εύκολο να οριστεί η σημασία της Παιδικής Λογοτεχνίας, αλλά και στις περιπτώσεις που επιχειρείται να αποδοθεί το περιεχόμενό της, αυτές θεωρούνται περισσότερο επιτυχημένες, όταν απλά περιγράφεται το πεδίο αναφοράς της. Μια άλλη σημαντική διατύπωση είναι αυτή της Rebecca Lukens, η οποία αναφέρεται στο γεγονός ότι η Παιδική Λογοτεχνία διαφέρει από την λογοτεχνία για ενηλίκους στον βαθμό και όχι στο είδος, δηλαδή χρησιμοποιούνται τα ίδια

βασικά χαρακτηριστικά για την συγγραφή της. Επιπλέον, η Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου προτιμά την καταγραφή των σημείων αναγνώρισης της Παιδικής Λογοτεχνίας, αναφορικά με *«τη μορφή, τη λιτότητα του λόγου, την απουσία βωμολοχιών και σαρκασμού, τη συντομία και το καίριο των περιγραφών, την αμεσότητα της αφήγησης, τη διαγραφή των χαρακτήρων χωρίς επιμονή στην ψυχογράφησή τους, το περιεχόμενο, την ξεκάθαρη υπόθεση και την έντονη-γρήγορη πλοκή, την ύπαρξη της κάθαρσης και του διάχυτου αισθήματος ότι ο αναγνώστης είναι αντικείμενο αγάπης από το συγγραφέα»* (Κανατσούλη, Μ. 2002:10).

Όσον αφορά τις διαφορές μεταξύ των ορισμών για την Παιδική Λογοτεχνία, παραθέτονται τέσσερις απόψεις για το περιεχόμενό της: η πρώτη ομάδα θεωρητικών, έχει την άποψη ότι η Παιδική-Νεανική Λογοτεχνία είναι το σύνολο των λογοτεχνικών έργων, τα οποία συγγράφονται από τα ίδια τα παιδιά και απευθύνονται σε παιδιά. Αυτή η γνώμη αυτόματα οδηγεί στην απορία για το αν είναι ικανά τα παιδιά να δημιουργήσουν λογοτεχνικά έργα, τα οποία να είναι άξια λόγου (Σακελλαρίου, Χ. 2009:15).

Μια δεύτερη γνώμη που επικρατεί για την Παιδική Λογοτεχνία είναι, ότι αποτελείται από παιδικά λογοτεχνήματα που έχουν ως κεντρικούς τους ήρωες παιδιά. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η οποία ανταποκρίνεται στην βαθύτερη έννοια της Τέχνης, ικανοποιείται μέσα από το ίδιο το έργο τέχνης, η ανάγκη του ατόμου για αυτοπραγμάτωση. Είναι γεγονός ότι τα παιδιά, αλλά και οι ενήλικες αναγνώστες, ταυτίζονται με τους ήρωες των μυθιστορημάτων και βλέπουν στο πρόσωπο του εκάστοτε ήρωα, τους εαυτούς τους, δηλαδή πραγματοποιείται η λεγόμενη «προβολή», όπως αναφέρεται στην νεότερη ψυχολογία. Φυσικά, όταν οι αναγνώστες είναι παιδιά και οι ήρωες είναι επίσης παιδιά, τότε η ταύτιση γίνεται ευκολότερα, διότι δεν παρεμβάλλεται ο παράγοντας της διαφορετικής ηλικίας. Όμως, εάν απουσιάζει ο παιδικός ήρωας στα λογοτεχνήματα, δε σημαίνει ότι αυτά αποκλείονται από το φάσμα της Παιδικής Λογοτεχνίας, αλλά ούτε είναι απόλυτο πως η ύπαρξη του παιδικού ήρωα, μετατρέπει αυτόματα τα λογοτεχνικά έργα σε παιδικά (Σακελλαρίου, ό.π.:17).

Μια τρίτη άποψη, είναι αυτή που υποστηρίζει ότι παιδικά λογοτεχνήματα δεν είναι μόνο τα λογοτεχνικά έργα για παιδιά, αλλά και τα δημιουργήματα του λαϊκού λόγου, όπως παραδείγματος χάριν παραμύθια, παραδόσεις, τραγούδια. Γενικότερα, όλα τα έργα που μεταδόθηκαν κατά τους αιώνες από στόμα σε στόμα και τα παιδιά μπορούν να τα ακούσουν από τους συγγενείς τους, από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή από άλλους φορείς.

Τέλος μια τέταρτη γνώμη στην οποία συμφωνούν όλοι, ότι τα έργα που περικλείονται στην Παιδική Λογοτεχνία είναι αυτά που απευθύνονται στο παιδικό κοινό και αποδέκτες τους είναι κατά κύριο λόγο τα παιδιά (Σακελλαρίου, ό.π.: 18).

Σημαντική αποτελεί η αναφορά σε ορισμένες προϋποθέσεις που πρέπει να τηρούνται, ώστε να θεωρηθεί ένα λογοτεχνικό έργο κατάλληλο για παιδιά. Τα παιδικά λογοτεχνήματα, λοιπόν, θα πρέπει να:

- i. Είναι προσαρμοσμένα στο γλωσσικό επίπεδο των παιδιών, δηλαδή στο βασικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται από την κάθε ηλικία.
- ii. Είναι γραμμένα έτσι, ώστε να ανταποκρίνονται στο γνωσιολογικό επίπεδο των παιδιών-αναγνωστών, αλλά και στο σύνολο των εμπειριών της κάθε ηλικίας.
- iii. Ικανοποιούν την ανάγκη των παιδιών για κινητικότητα, δηλαδή να τα κρατά σε εγρήγορση, όπως για παράδειγμα ο ρυθμικός λόγος.
- iv. Πληρούν την ανάγκη των παιδιών για αίσθηση χαράς. Είναι γεγονός ότι η χαρά και το εύθυμο τέλος μέσα από τα λογοτεχνήματα, είναι απαραίτητα για την παιδική ψυχή.
- v. Μην προκαλούν δυνατές και συγκλονιστικές συγκινήσεις, διότι η κάθε είδους απότομη μεταβολή μπορεί να αποτελέσει παράγοντα σύγχυσης για τα παιδιά.
- vi. Είναι απλά, παραστατικά και εποπτικά, ώστε να γίνονται κατανοητά και να κεντρίζουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών τους.
- vii. Καλλιεργούν ευγενικά αισθήματα στα παιδιά και να τους δημιουργούν παρορμήσεις για ανώτερες πράξεις, καθώς η Τέχνη συμβάλλει σημαντικά στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου και έχει κοινωνική λειτουργία.
- viii. Προάγουν την κοινωνικότητα και την συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων.
- ix. Αναδεικνύουν το ιδανικό της ειρήνης και της αλληλοβοήθειας ανάμεσα στους λαούς, αλλά και να καταδικάζουν τον πόλεμο και τις συνέπειές του.
- x. Προβάλλουν τον ρόλο της εργασίας στην κατάκτηση της ζωής και να αποστρέφονται σε κάθε είδους εκμετάλλευση ανάμεσα στους ανθρώπους.

- xi. Καλλιεργούν την αγωνιστικότητα, δείχνοντας πως τίποτα δεν μπορεί να κατακτηθεί δίχως προσπάθεια και θυσίες.
- xii. Αναδεικνύουν την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και ότι όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα στη μόρφωση και στην ζωή.
- xiii. Τέλος, να ανταποκρίνονται στον βαθμό ψυχικής και πνευματικής ανάπτυξης των παιδιών, ανάλογα με την ηλικία τους (Σακελλαρίου, Χ. 2009: 21-32).

Οι συγγραφείς και το έργο τους

Μαρία Πυλιώτου

Γεννήθηκε το 1935, στο Λευκόνοικο της Μεσαορίας Κύπρου, που σήμερα ανήκει στα κατεχόμενα από τους Τούρκους. Σπούδασε στο Διδασκαλικό Κολλέγιο και εργάστηκε ως δασκάλα. Είναι συγγραφέας παιδικών βιβλίων. Δύο βιβλία της μεταφράστηκαν στα ουκρανικά και κυκλοφόρησαν από τις Εκδόσεις Μπεςέλκα του Κιέβου. Η ποιητική της σύνθεση *Άγια Χώματα* μεταφράστηκε στα ρωσικά και κυκλοφόρησε σε ανθολογία στη Μόσχα. Έχει γράψει κυρίως διηγήματα, μυθιστορήματα και θεατρικά έργα. Μετά το 1974 ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με το παιδικό και νεανικό βιβλίο. Επιπλέον, έχει συνεργαστεί σε εκπαιδευτικά και παιδικά προγράμματα του ΡΙΚ και ασχολείται με τη μελέτη και παρουσίαση παιδικών βιβλίων. Συνεργάζεται με εφημερίδες, περιοδικά, ραδιόφωνο και τηλεόραση. Είναι γραμματέας του Κυπριακού Συνδέσμου Παιδικού Βιβλίου (εθνικού τμήματος της IBBY) και μέλος της Ένωσης Λογοτεχνών Κύπρου (www.rhodes.aegean.gr/atlas/writers/piliotou).

Έχει λάβει πολλά βραβεία και διακρίσεις μεταξύ των οποίων είναι από τον Κυπριακό Σύνδεσμο Παιδικού Βιβλίου, το Υπουργείο Παιδείας, τον Κύκλο του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου(1979), τον διεθνή οργανισμό UNICEF. Ακόμα έχει κερδίσει το μετάλλιο στο Διεθνές Βραβείο Janusz Korczak το 1987 και το Κρατικό Βραβείο παιδικής λογοτεχνίας Κύπρου (2003).

Μερικά από τα έργα της συγγραφέως είναι: *Χαρούμενοι χαρταετοί* 1976, *Καλημέρα, Μαργαρίτα* 1978, *Τα δέντρα που τρέχουν* 1985, *Τα παιδιά του ήλιου* 1993, *Το ασημένιο καπνιστήρι* 1995, *Τζιαφέρ Γιασίντ Αλή*, 1997, *Η αρβύλα που 'γινε βαρκούλα*, 1998, *Λεώνη* 1999, *Ο σκύλος που έχασε την ουρά του* 2001, *Περιπέτεια στο Βοτανόκηπο* 2000, *Μ' αγαπάς; Σ' αγαπώ!!!* 2007, *Οι Λύκοι και η Κοκκινοσκουφίτσα* 1977, *Το κάστρο μας* 1979, *Κι έζησαν εκείνοι καλά...* 1980, *Στα φτερά του Χρυσού Αετού* 2001(www.kypriwnerga.com).

Λότη Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου

Η συγγραφέας είναι σερραϊκής καταγωγής. Γεννήθηκε στις 12 Αυγούστου του 1937 στην Αθήνα, όπου και τελείωσε με υποτροφία αριστούχου τις εγκύκλιες σπουδές της. Είναι παντρεμένη με τον Ανδρέα Ι. Ανδρουτσόπουλο κι έχει μία κόρη, ένα γιό και μια εγγονή. Σπούδασε μουσική και ξένες γλώσσες, όπως αγγλικά, γαλλικά και ιταλικά. Εκτός αυτών, παρακολούθησε και μαθήματα αγγλικής φιλολογίας. Εργάστηκε για 27 χρόνια στην αποστολή της Ελλάδος της ICEM, Διεθνούς Οργανισμού για την προστασία μεταναστών και προσφύγων. Παράλληλα, ασχολήθηκε με τη μελέτη της παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας και τη συγγραφή βιβλίων κυρίως για παιδιά και νέους. Μέχρι σήμερα, έχει γράψει 65 βιβλία (57 για παιδιά και νέους, 5 θεωρητικά για την παιδική/νεανική λογοτεχνία, 3 συλλογές διηγημάτων για ενήλικες), αλλά και πολλά άρθρα για την παιδική λογοτεχνία. Ακόμα, έχει μεταφράσει αρκετά παιδικά βιβλία και δοκίμια, έχει ασχοληθεί με το κολάζ και έχει εικονογραφήσει έξι από τα βιβλία της (www.rhodes.aegean.gr/atlas/writers/petrovits).

Όσον αφορά το έργο της συγγραφέως, μερικά από τα μυθιστορήματα που έχει γράψει είναι: *Στο τσιμεντένιο δάσος*, *Για την άλλη πατρίδα*, *Τραγούδι για τρεις*, *Ζητείται μικρός*, *Σπίτι για πέντε*, *Λάθος, κύριε Νόιγκερ!*, *Ο μικρός αδελφός*, *Γιούσουρι στην τσέπη*, *Καναρίνι και μέντα*, *Ποιος θα γράψει για το σκύλο μας*, *Στη σκιά της πράσινης βασίλισσας*, *Τα τέρατα του λόφου*, *Ο*

κόκκινος θυμός, Ένα αγελάκι στα Εζάρχεια, Ο καιρός της σοκολάτας, Η προφητεία του κόκκινου κρασιού, Το παιδί από τη θάλασσα, Το μυστήριο του καλοκαιρινού Αγιοβασίλη.

Κάποια από τα παραμύθια της συγγραφέως είναι: *17 Ελληνικά λαϊκά παραμύθια, Τρεις φορές κι έναν καιρό, Εφτά κόκκινες κλωστές, 5 κουκιά + 5 ρεβίθια = 10 παραμύθια, Στη γειτονιά του ήλιου, Ιστορίες που κανένας δεν ξέρει, Παραμύθια από την Αφρική, Ιστορίες που ταξιδεύουν με το Μαρίνο και τη Μαρίνα, Το χρυσάφι, η χελώνα κι η πεντάμορφη- Παραμύθια από την Ασία, Σειρά ιστοριών με τους 12 μήνες (τέσσερις τίτλοι: τα παιδιά της άνοιξης, τα παιδιά του καλοκαιριού, τα παιδιά του φθινοπώρου, τα παιδιά του χειμώνα), Το χελιδόνι και η πεταλούδα, Ιστορίες για παιχνίδι και γέλια, Τον καιρό εκείνο, Η οικογένεια του Ήλιου, Τα καλύτερα γενέθλια, Κάθε νεραϊδα και δουλειά, Ένα λιοντάρι στο σπίτι μας, Ο βάτραχος, η γάτα και το φίδι – Αφροαμερικάνικα παραμύθια, Το μήνυμα του φτερωτού Ερμή, Το πάρτι των παραμυθιών, Η σκυλίτσα μας ο Πλούτο.*

Εκτός αυτών, έχει γράψει διηγήματα για ενήλικες όπως είναι *Οι ασκητές του πλήθους, Ενόπιον των αγγέλων, Τα τέσσερα ταγκό*, καθώς και πληθώρα μελετημάτων και άρθρων σε περιοδικά και αξιосέβαστες εφημερίδες. Τέλος, σημαντική είναι η προσφορά της σε μεταφράσεις έργων (www.loty.gr).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1. Μεταναστευτικό φαινόμενο

Ένας όρος που χρησιμοποιείται έντονα για το φαινόμενο των Ελλήνων μεταναστών είναι αυτός της «Διασποράς», ο οποίος χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει όλους τους Έλληνες που για διάφορους λόγους αποφασίζουν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να μετοικήσουν σε άλλες χώρες. Η χρήση ενός τέτοιου όρου, αποδίδει μια σταθερή και μόνιμη πολιτισμική ταυτότητα, με πολύ έντονα εθνικά χαρακτηριστικά σε όλους τους ανθρώπους που ζουν σε ξένες χώρες, μακριά από την πατρίδα τους. Επομένως, γίνεται κατανοητό πως «Έλληνες της Διασποράς», θεωρούνται και οι δεύτερες και οι τρίτες γενεές μεταναστών, δηλαδή τα παιδιά των μεταναστών που τόπος γέννησης και διαπαιδαγώγησης τους είναι η χώρα υποδοχής των γονέων τους και των ιδίων. Η μεταναστευτική κίνηση των λαών υπήρχε σχεδόν πάντα, αλλά πήρε μεγάλες εκτάσεις κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι τις μέρες μας σε διαφορετικά επίπεδα μεταναστευτικής έντασης είτε με μαζικό τρόπο είτε σποραδικά (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 95).

Βέβαια, σύμφωνα με τις Κανακίδου και Παπαγιάννη, η μετανάστευση μπορεί να προκαλέσει σοβαρές δημογραφικές και πληθυσμιακές μεταβολές, αποτελώντας έτσι αίτιο αλλοίωσης της δημογραφικής, πολιτικής και κοινωνικής εικόνας των χωρών υποδοχής και αποστολής. Συχνά, η ανάληψη εργασιών με χαμηλή ανταμοιβή από τους μετανάστες έχει αρνητική επίδραση στην οικονομική ισορροπία, καθώς διογκώνονται τα κατώτερα και ασθενή κοινωνικά στρώματα. Απόρροια αυτού του φαινομένου είναι η διάκριση μεταξύ ‘κατώτερων’ και ‘ανώτερων’, αλλά και η ενεργοποίηση των στερεότυπων συμπεριφορών και των προκαταλήψεων. Διατάραξη της ισορροπίας, εκτός από τις χώρες υποδοχής, υπάρχει και στις χώρες αποστολής. Αυτό συμβαίνει, καθώς με την εξαγωγή φθηνού εργατικού δυναμικού, επιβραδύνεται η αναπτυξιακή διαδικασία, διαταράσσεται η ισορροπία μεταξύ των παραγωγικών τομέων, αλλά και μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 96).

Ακόμη, παρατηρείται ότι η κατάσταση των μεταναστών στις χώρες εγκατάστασης και προέλευσης, αλλά και οι σχέσεις μεταξύ των χωρών επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την συμπεριφορά των μεταναστών απέναντι στις χώρες προέλευσης και υποδοχής. Είναι γεγονός ότι, οι μετανάστες που βιώνουν μια ανοδική, εξελικτική πορεία στην χώρα υποδοχής, δηλαδή βελτιωμένη κοινωνική θέση, τείνουν να αφομοιώνονται ευκολότερα στην νέα πατρίδα και να παραμένουν σε αυτήν και οι επόμενες γενεές. Αντίθετα, οι μετανάστες που δε βιώνουν θετική εξέλιξη στην κοινωνική τους θέση ή εμποδίζονται από την δομή της χώρας υποδοχής, επιλέγουν να παλιννοστήσουν (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 97).

Όταν αναφερόμαστε στην παλιννόστηση, εννοούμε μια κίνηση επαναπατρισμού των μεταναστών, η οποία συνήθως φέρει μαζί της προβλήματα επανένταξης των παραγωγικών ηλικιών στην οικονομία της πατρίδας τους. Επιπλέον, ακόμη δυσκολότερη αποτελεί η προσαρμογή στην νέα κοινωνική πραγματικότητα της δεύτερης γενιάς των μεταναστών. Στις αρχές της δεκαετίας του '70 με την πετρελαϊκή κρίση, παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στην ποιότητα, το μέγεθος και την ένταση των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Τέτοιου είδους αλλαγές αποτέλεσαν κριτήριο και για την αλλαγή στάσης των χωρών υποδοχής απέναντι στους μετανάστες, αλλά και για μεταβολές στις επιστημονικές προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 98).

Οι χώρες υποδοχής, μετά τα νέα δεδομένα, ενώ αρχικά επιθυμούσαν φθινό και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό που τους έφερε οικονομική άνθιση, τώρα βιώνουν οικονομικές κρίσεις και οι πρώτοι που πλήττονται από αυτές είναι οι μετανάστες. Παράλληλα με τη νέα μεταναστευτική πολιτική των χωρών εγκατάστασης μεταναστών, εμφανίζονται και τα πρώτα ρατσιστικά φαινόμενα σε κοινωνικό επίπεδο και καθιερώνεται η ξενοφοβία σε συμπεριφοριστικό επίπεδο απέναντι σε οτιδήποτε είναι διαφορετικό. Έτσι, οι χώρες υποδοχής και αποστολής μεταναστών, αρχίζουν να διερευνούν τα αίτια της μετανάστευσης και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αντιμετωπισθεί (ό.π.: 98).

Όλα αυτά τα γεγονότα, δηλαδή οι μεταβολές της παγκόσμιας οικονομίας και οι νέες οικονομικές, κοινωνικές και γεωπολιτικές συνθήκες κατά την δεκαετία του '70, επηρέασαν βαθιά τις εθνικές κοινωνίες και οικονομίες, αλλά και την εθνική πολιτική όλων των χωρών. Επομένως, οι μετακινήσεις πληθυσμών από την μια χώρα στην άλλη είναι ενδεικτικό παράδειγμα των παγκόσμιων μεταβολών, της αλληλεξάρτησης μεταξύ των χωρών, καθώς και

των ανισοτήτων που δημιουργούνται ανάμεσα στα διάφορα κράτη (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 99).

1.2. Το φαινόμενο τις διγλωσσίας

Ένα φαινόμενο πολύ συνηθισμένο στα παιδιά που μεταναστεύουν μαζί με τους γονείς τους ή που είναι μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς, είναι το να δυσκολεύονται να διατηρήσουν και τις δύο γλώσσες, μητρική και γλώσσα υποδοχής. Για τα δίγλωσσα παιδιά ή για τα παιδιά που εντάσσονται σε ένα νέο πολιτισμό, τα πράγματα είναι δυσκολότερα από ό, τι για ένα παιδί που μεγαλώνει μέσα στον οικείο πολιτισμό και τη μητρική του γλώσσα. Το σχολείο αποτελεί σημαντικό φορέα στην αντιμετώπιση της δυσκολίας, καθώς είναι η αφετηρία για την εισαγωγή του παιδιού στον γνωστικό, συναισθηματικό και ψυχοκινητικό τομέα. Φυσικά τα παιδιά αυτά έχουν ανάγκη από κατανόηση και βοήθεια. Σε αυτό είναι απαραίτητοι οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι συνήθως έχουν διαφορετική κουλτούρα από αυτή των παιδιών, έτσι κρίνεται αναγκαίο να υπάρξει μια σύγκλιση και μια αλληλοαποδοχή και από τις δύο πλευρές. Η οικογένεια αποτελεί κι αυτή ένας βαρυσήμαντος παράγοντας για την εκμάθηση των δύο γλωσσών από το παιδί, αλλά μπορεί να βοηθήσει αποτελεσματικότερα σε αυτήν της μητρικής γλώσσας (Παπάς, 1998: 337).

Το δίγλωσσο παιδί είναι επιφορτισμένο με το καθήκον της διάκρισης των δύο γλωσσών, μητρικής και χώρας υποδοχής, αλλά μαθαίνει με την ίδια ευχέρεια και τις δύο, όπως ακριβώς και το μονόγλωσσο παιδί, επομένως δεν χρειάζεται κάποια ιδιαίτερη ικανότητα. Βέβαια, για να επιτευχθεί η διγλωσσία στο παιδί απαιτούνται τρία βασικά στάδια, σύμφωνα με τις Volltera και Taeschner. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό που το παιδί χρησιμοποιεί δύο λέξεις με διαφορετικές σημασίες, δηλαδή λειτουργεί με την αρχή κατά την οποία μια μόνο λέξη αντιστοιχεί σε μια έννοια-ιδέα. Κάποιες φορές οι λέξεις που χρησιμοποιούνται σε αυτό το στάδιο από το παιδί, έχουν κατασκευαστεί και από τις δύο γλώσσες και έτσι παράγονται μεικτές λέξεις (Παπάς, 1998: 342-343).

Στο δεύτερο στάδιο, διακρίνονται δύο διαφορετικά λεξιλόγια, οι κανόνες που εφαρμόζονται και στις δύο γλώσσες, ακολουθούν τη στοιχειώδη γραμματική. Εδώ, όμως παρατηρείται το φαινόμενο, κατά το οποίο τα παιδιά βάζουν τις λέξεις της μιας γλώσσας σε προτάσεις της άλλης

γλώσσας. Στο τρίτο στάδιο διγλωσσίας, επισημαίνονται οι εξής γενικές παρατηρήσεις σχετικά με το φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά:

- i. Η μετανάστευση τις παιδιού σε μια ξένη χώρα, στην οποία η γλώσσα που χρησιμοποιούσε μέχρι τώρα δεν του χρησιμεύει, το ωθεί στην χρήση τις γλώσσας τις κυρίαρχης χώρας.
- ii. Αν ένα δίγλωσσο παιδί παραμένει σε μια χώρα, στην οποία η μια από τις δύο γλώσσες δε χρησιμοποιείται, τότε φαίνεται ότι η γλώσσα αυτή ξεχνιέται από το παιδί για ένα μικρό χρονικό διάστημα.
- iii. Βέβαια, η γλώσσα που έχει παραμεληθεί είναι δυνατόν να επανέλθει πλήρως, σε περίπτωση που το παιδί αρχίσει να ζει σε περιβάλλον, στο οποίο η ξεχασμένη γλώσσα ακούγεται κανονικά.
- iv. Οι δομικές διαφορές ανάμεσα τις δύο γλώσσες, κάνουν το παιδί ικανότερο σε μια από τις αυτές.
- v. Τέλος, υπάρχει περίπτωση να δοθεί προτεραιότητα σε μια από τις δύο γλώσσες, για εξωτερικούς ή εσωτερικούς λόγους. Όταν οι λόγοι είναι εσωτερικοί, τότε είναι φανερό ότι η επικρατέστερη γλώσσα επιδρά στην ασθενέστερη και ο διαχωρισμός των δύο γλωσσών μπορεί να καθυστερήσει σε επίπεδο προφοράς ή γραμματικής (Παπάς, 1998: 344-345).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.1. Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση και Ρατσισμός

Η έννοια της πολυπολιτισμικότητας άρχισε να αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα τέλη της δεκαετίας του '60, ενώ μέχρι τότε είχε μείνει στην αφάνεια. Καθοριστική σημασία στην ανάδειξη της έννοιας αυτής, σε βασικό γνώρισμα των κοινωνιών με μεγάλο βαθμό μετανάστευσης, ήταν τα μειονοτικά κινήματα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αλλά και σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Μέσα από τις βιωματικές εμπειρίες των μειονοτικών ομάδων σε θέματα ρατσισμού και περιθωριοποίησης, έγινε κατανοητή η διαφορετικότητα της κοινωνικής ταυτότητας των μελών αυτών των ομάδων και των μεταναστών. Αποτέλεσμα των ενεργειών των μειονοτικών κινημάτων ήταν να ξεκινήσει ένας 'αγώνας' για την αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών, καθώς και την αναγκαιότητα που υπάρχει για την θεσμοθέτηση της δίγλωσσης εκπαίδευσης και την ενσωμάτωση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εκάστοτε ομάδας στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων των χωρών υποδοχής (Γκόβαρης, Χ. 2001: 54).

Πριν αναλυθεί η πολυπολιτισμική εκπαίδευση, είναι απαραίτητο να οριστεί ο όρος πολυπολιτισμός, ο οποίος σημαίνει παρουσία πολλών ειδών πολιτισμού στον ίδιο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο. Ουσιαστική κατανόηση του όρου πραγματοποιείται όταν υπάρχει ανάλυση και ερμηνεία των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμών. Σε αυτό το επίπεδο αρχίζει και η αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών και η αναγκαιότητα για μια πολυπολιτισμική εκπαίδευση (Δαμανάκης, Μ. 2007: 58).

Η πολυπολιτισμικότητα στην εκπαίδευση δεν αποτελεί ένα συγκεκριμένο μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά μια ευρύτερη ενότητα από σχολικές πρακτικές, προγράμματα και εκπαιδευτικά υλικά που σχεδιάζονται για την βοήθεια σε παιδιά από διαφορετικές ομάδες, ώστε να αισθανθούν ίσα σε εκπαιδευτικό επίπεδο με τα υπόλοιπα παιδιά. Βασικός στόχος αυτής της τακτικής είναι οι μαθητές να αποκτήσουν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και να δομήσουν μια θετική αυτοεικόνα, για να έχουν καλύτερες επιδόσεις στο σχολείο (Γκόβαρης, ό.π.: 56).

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης, όπως αναφέρει στο βιβλίο του ο Χρήστος Γκόβαρης, *«η κοινωνική συνοχή προωθείται με την αναγνώριση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των εθνικών/μεταναστευτικών ομάδων και την διαμόρφωση ενός*

κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο θα μπορούν να συνυπάρχουν και να αναπτυχθούν όλοι οι πολιτισμοί χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η ενότητα και η συνοχή της» (ό.π.: 57).

Από αυτά, λοιπόν, μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η χρήση μιας πολυπολιτισμικής πολιτικής στην εκπαίδευση είναι δυνατό να βοηθήσει τους μαθητές διαφορετικού πολιτισμού να βελτιώσουν τις επιδόσεις τους και να ενσωματωθούν στο σύνολο, αλλά και τους συμμαθητές τους να δεχτούν την διαφορετικότητα των άλλων πιο εύκολα.

Για να γίνει όμως αυτό θα πρέπει πρώτα να αναλυθεί η έννοια του ρατσισμού. Αρχικά, κρίνεται απαραίτητο να επεξηγηθούν οι όροι στερεότυπα, προκαταλήψεις και κοινωνική διάκριση. Όταν σκεφτόμαστε στερεοτυπικά, οδηγούμαστε σε ατεκμηρίωτες γενικεύσεις ως προς τα χαρακτηριστικά που υποτίθεται ότι έχει το ξένο άτομο, που ανήκει σε κάποια κοινωνική κατηγορία. Η στερεοτυπική σκέψη είναι εργαλείο της στερεοτυπικής αντίληψης που έχουμε για τον «άλλο» και αυτή μας κατευθύνει στο λεγόμενο στερεότυπο, δηλαδή σε μια γενικευμένη άποψη κάθε φορά, για την συγκρότηση του έτερου. Όπως αναφέρει ο Αθανάσιος Ε. Γκότοβος τα στερεότυπα είναι *«ατεκμηρίωτοι ισχυρισμοί που στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαν να διατηρηθούν ως υποθέσεις για την ύπαρξη ενός συνόλου ιδιοτήτων σε ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων»*. Χαρακτηριστικό στοιχείο του στερεότυπου είναι η αξιολογική διάσταση της εικόνας του «άλλου», ανάλογα με την κατηγορία στην οποία εντάσσεται ο ίδιος, η αξιολόγησή του μπορεί να είναι είτε άκρως θετική, είτε εντελώς αρνητική. Επομένως, διαφαίνεται άλλο ένα χαρακτηριστικό του στερεότυπου, το οποίο είναι η τάση υπερβολής των ιδιοτήτων που προσδίδονται στον ξένο και χαρακτηρίζουν όλη την ομάδα στην οποία ανήκει (Γκότοβος, Α. 2011:16-17).

Αν τα στερεότυπα βλέπουν τον «άλλο» ως τμήμα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας, ιδιαίτερα με την αξιολογική της διάσταση, τότε οι προκαταλήψεις περιγράφουν τις στάσεις που έχει το εκάστοτε υποκείμενο απέναντι στον ατομικό ή συλλογικό έτερο, κάτι που το κάνει να έχει ευνοϊκή ή δυσμενή στάση απέναντι του. Η αρνητική ή θετική διάθεση του υποκειμένου απέναντι στον «άλλο», η οποία προέρχεται από την κοινωνική του ταυτότητα, είναι η προκατάληψη και αφορά όλη την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει αυτός. Ακόμα, η προκατάληψη θα μπορούσε να εκφραστεί και ως *«ψυχική κατάσταση του υποκειμένου, η οποία προδιαγράφει το είδος της συναισθηματικής εμπλοκής απέναντι στον 'άλλο'»*. Βέβαια, εκτός από

την ψυχική κατάσταση του υποκειμένου, στην δημιουργία προκαταλήψεων ενυπάρχουν και γνωσιακά και στατικά στοιχεία, τα πρώτα αναφέρονται στις πληροφορίες που έχει το υποκείμενο για τον «άλλο» και τα δεύτερα, στην ετοιμότητα του υποκειμένου να αντιδράσει με συγκεκριμένο τρόπο απέναντι στο αντικείμενο της προκατάληψης, δηλαδή απέναντι στον ξένο (Γκότοβος, Α.2011: 22-23).

Τώρα, όσον αφορά την κοινωνική διάκριση, η οποία σαν όρος δεν διαφέρει πολύ από αυτόν του ρατσισμού, μπορεί να πάρει κάποιες μορφές στις κοινωνίες, οι οποίες είναι συμβολικού, οικονομικού και φυσικού χαρακτήρα και όλες έχουν ως αποτέλεσμα αντίστοιχη βλάβη, την οποία υφίστανται τα θύματα της κοινωνικής διάκρισης. Η συμβολική βλάβη της κοινωνικής διάκρισης, αποτελεί σε κάθε περίπτωση μείωση της αξιοπρέπειας και της αυτοεκτίμησης του ξένου, με τη χρήση αρνητικών προβολών σε ιδιωτικά και δημόσια επικοινωνιακά περιβάλλοντα, μέσω του αποκλεισμού από συγκεκριμένες πληροφορίες ή από τον έλεγχο της καθημερινής του ζωής. Επιπλέον, η κοινωνική διάκριση με τη μορφή οικονομικής βλάβης είναι κάθε περίπτωση ζημιογόνας οικονομικής μεταχείρισης ενός ατόμου που ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Ακόμη, με την μορφή φυσικής βλάβης, κοινωνική διάκριση είναι κάθε είδους σωματική και ψυχική βία από ένα άτομο ή μια ομάδα, προς τον έτερο, κάτι που αποτελεί ακραία μορφή ρατσισμού (Γκότοβος, Α. 2011: 80,81).

Η έννοια του ρατσισμού πήρε μεγάλες διαστάσεις κατά τη διάρκεια του β' Παγκοσμίου πολέμου και έπειτα. Τότε δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον όρο «ρατσισμός» και η παγκόσμια κοινότητα μιλάει για αυτόν. Ρατσισμός είναι, όταν γίνεται αντιληπτό, μέσα από λόγια και πράξεις, ότι ομάδες ανθρώπων ή μεμονωμένα άτομα κατακρίνουν άλλες ομάδες ατόμων, που ουσιαστικά είναι διαφορετικές. Τα άτομα αυτά γίνονται θύματα διακρίσεων από τους ρατσιστές, λόγω της ύπαρξης βιολογικών διαφορών, όπως είναι το διαφορετικό χρώμα, η διαφορετικού σχήματος μύτη και κρανίο, της διαφορετικής μυρωδιάς του σώματος, ακόμα και οι διαφορετικές κινήσεις αποτελούν κριτήριο διάκρισης. Όλα αυτά ανήκουν σε εκείνο το τμήμα του ρατσισμού, που ονομάζεται φυλετικός ρατσισμός, καθώς η κάθε φυλή έχει διαφορετικά βιολογικά χαρακτηριστικά. Από αυτό το είδος προέρχεται και η λέξη του ρατσισμού, *Rassismus*, προέρχεται από την λέξη «*Rasse*» (στην γερμανική γλώσσα), που σημαίνει φυλή. Φυσικά υπάρχουν πολλά άλλα είδη ρατσισμού, όπως είναι ο θρησκευτικός, ο κοινωνικός, ο πολιτιστικός και ο εθνικός (Claussen, D. 1994: 10-15, 203-204).

Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Ε. Παπά, ο ρατσισμός δεν είναι σημερινό φαινόμενο, αλλά αποτελεί πόλεμο ενάντια στην φυλή των ‘μαύρων’ αρχικά, και έπειτα μια τάση επιβολής των λευκών. Γενικότερα, κατά τον Μ. Λέβι τα χαρακτηριστικά του ρατσισμού είναι τα εξής:

- i. Αντιδημοκρατική συμπεριφορά, που καταλύει το όνομα της φυλής.*
- ii. Καθεστώς διακρίσεων που αφαιρεί από τα ανθρώπινα όντα δικαιώματα κατοχυρωμένα από διεθνείς και παγκόσμιες συνθήκες.*
- iii. Κράμα αυταρχισμού και ολοκληρωτικού καθεστώτος που εμμένει δογματικά στον απανθρωπισμό του ανθρώπου.*
- iv. Ο ρατσισμός συνδέεται με την ξеноφοβία και παρουσιάζεται ως εναλλακτική λύση στην υποτιθέμενη απειλή των ξένων μειονοτήτων (Παπάς Α. 1998: 64).*

Ο ρατσισμός και η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση αυτού, της κοινωνικής ανισότητας και της αποξένωσης των διαφοροποιημένων ομάδων, υπήρξε βασική αιτία για την οποία χρησιμοποιείται η πολυπολιτισμική εκπαίδευση στα σχολεία και γενικότερα η πολιτική της στις διάφορες κοινωνίες. Όταν αναφερόμαστε στην έννοια του ρατσισμού, εννοούμε κάποιο πρόβλημα προκαταλήψεων και στερεοτύπων, δηλαδή αρνητική στάση απέναντι σε κάποιο άτομο ή σε κάποια συγκεκριμένη ομάδα. Πιο συγκεκριμένα, στην επιστήμη της Γνωστικής Ψυχολογίας οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα χαρακτηρίζονται ως γνωστικά σχήματα υπεραπλουστευμένης και γενικευμένης αναπαράστασης του «άλλου», δηλαδή του διαφορετικού και επεξηγούνται ως απόρροια μειωμένης ικανότητας των υποκειμένων να επεξεργαστούν το εύρος των πληροφοριών που δέχονται από το περιβάλλον τους (Γκόβαρης, Χ. 2001: 60).

Στις ημέρες μας, η έννοια του ρατσισμού διαφοροποιείται, καθώς παλαιότερα κατά τον 16ο αιώνα ο ρατσισμός εμφανιζόταν σε περιπτώσεις θρησκευτικής διαφοροποίησης. Ενώ, από τον 19ο αιώνα κι έπειτα, στην περίοδο που εκτυλίσσονται και τα δύο βιβλία της συγκεκριμένης εργασίας, ο ρατσισμός παίρνει τη μορφή του “πολιτισμικού ρατσισμού”, διότι δεν χαρακτηρίζει τις διαφορές μεταξύ “ανώτερων” και “κατώτερων” φυλών, αλλά συσχετίζεται με την πολιτισμική ταυτότητα, τις πολιτισμικές διαφορές, το δικαίωμα στη διαφορά καθώς και το πρόβλημα της μετανάστευσης (Παπαδημητρίου, Ζ. 1995: 61).

Συμφώνα με τον Adorno, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα είναι γνώρισμα ενός συγκεκριμένου τύπου χαρακτήρα, του αυταρχικού. Είναι, λοιπόν, χρήσιμο να αναλυθεί ο αυταρχικός χαρακτήρας, καθώς οι αιτίες ρατσισμού φαίνεται να απορρέουν από αυτόν. Βασικά γνωρίσματά του είναι ότι παραμένει πολύ προσηλωμένος σε κανόνες και αρχές, τα οποία φυσικά έχουν δομηθεί μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον και ειδικότερα στον αυταρχικό τρόπο διαπαιδαγώγησης. Εκτός αυτών, μια τέτοια προσωπικότητα χαρακτηρίζεται από τάσεις εθνοκεντρισμού σε επίπεδο σκέψης και πράξεων. Σημαντικό κριτήριο για τέτοια άτομα αποτελεί η χώρα προέλευσης των διαφορετικών ομάδων, οι οποίες και βιώνουν την απαξίωση. Αυτή η τακτική της απαξίωσης του άλλου, λειτουργεί με τέτοιο τρόπο, κατά τον οποίο εξιδανικεύεται το «εγώ», δηλαδή το αδύναμο άτομο προσπαθεί να ενδυναμωθεί από την απαξίωση του συνανθρώπου του (Γκόβαρης, Χ. 2001: 61).

Αυτές οι θεωρίες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ρατσισμός και κατά συνέπεια, η ξеноφοβία δεν οφείλονται στη φύση του «άλλου», του διαφορετικού, αλλά στην ιδιαίτερη ψυχολογική κατάσταση που βιώνει το άτομο με ρατσιστικές πεποιθήσεις. Για την αντιμετώπιση μιας τέτοιας κατάστασης, υιοθετήθηκε η πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Όμως, η αντιρατσιστική δράση περιορίστηκε στην πληροφόρηση των μαθητών για τους διαφορετικούς πολιτισμούς και τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των ατόμων που ανήκουν σε αυτούς, με την προσδοκία ότι οι μαθητές με ρατσιστικές τάσεις θα κατανοήσουν ότι οι προκαταλήψεις τους είναι άδικες και ανούσιες. Αυτή η τακτική ίσως δεν προσφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, όπως αναφέρει ο Cohen, καθώς με αυτόν τον τρόπο παραβλέπεται η υποκειμενική λειτουργία του ρατσισμού, δηλαδή το γεγονός ότι οι μαθητές- ρατσιστές έχουν 'δεθεί' συναισθηματικά με φυλετικούς και εθνοτικούς μύθους. Επιπλέον, τέτοιου είδους αντιρατσιστικές δράσεις μπορεί να λειτουργήσουν καταπιεστικά για τους μαθητές και να υπάρξουν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα (Γκόβαρης, ό.π.: 63).

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω λεγόμενα, ο ρατσισμός στο σχολικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως καθαρά προσωπικό πρόβλημα και γίνονται προσπάθειες συμμόρφωσης των ρατσιστών με πειθαρχικά μέτρα. Βέβαια, το πρόβλημα του ρατσισμού δείχνει να απασχολεί αρκετά τις κοινωνίες και ειδικότερα, αυτές που βιώνουν έντονα την πολυπολιτισμικότητα. Έτσι, το πρόβλημα δεν παραμένει στην αφάνεια, αλλά γίνεται προσπάθεια αντιμετώπισης του με διάφορους τρόπους με την ελπίδα ότι μπορεί να εξαλειφθεί.

2.2. Διαπολιτισμικό και Πολυπολιτισμικό μοντέλο

Ο όρος *διαπολιτισμικός* είναι διαφορετικός από αυτόν του *πολυπολιτισμικού*, καθώς δεν εκφράζει απλά την συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών σε έναν χώρο, αλλά εκφράζει τη σχέση, την αλληλεπίδραση, την αμοιβαιότητα και την αληθινή αλληλεγγύη μεταξύ αυτών των πολιτισμών (Κανακίδου, Παπαγιάννη, 1997: 21).

Είναι γεγονός ότι η διαπολιτισμική θεώρηση δεν εξαντλεί την κοινωνικοποίηση και την εκπαίδευση τους ατόμου, στην μετάδοση εμπειριών, παραδόσεων, αξιών και γνώσεων. Κεντρικός στόχος της είναι η διαμόρφωση κοινωνικών ατόμων με ικανότητα στην αντίληψη, την επεξεργασία και την ερμηνεία των πολυάριθμων αντιφατικών ερεθισμάτων, ανακαλύπτοντας έτσι ότι η έννοια του πολιτισμού υπάρχει σε οτιδήποτε γύρω μας (Κανακίδου, Παπαγιάννη, ό.π.: 22).

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, αυτή μπορεί να οριστεί ως πρόγραμμα ισότιμης αλληλεπίδρασης των πολιτισμών με σκοπό την υπέρβαση των ορίων τους και τη σύνθεση μιας υπερπολιτισμικής ταυτότητας (Γκόβαρης, 2001: 78). Με βάση τα λεγόμενα του Hohmann, η διαπολιτισμική εκπαίδευση δεν θα πρέπει να ληφθεί ως ξεχωριστός κλάδος εκπαίδευσης, αλλά ως αδιαχώριστο τμήμα των προγραμμάτων της γενικότερης εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε να έχει αποτέλεσμα.

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση, μέσα από την αναλυτική αντιπαράθεση και την απομυθοποίηση της ιδέας ενός ενιαίου πολιτισμού, στοχεύει στη σχετικοποίηση των ερμηνευτικών προτύπων και απόψεων που προσδιορίζονται μονοπολιτισμικά. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται προϋποθέσεις για μια παιδαγωγική διαδικασία, η οποία θα αποβάλλει κάθε πολιτισμική διαφορά (Γκόβαρης, 2001: 205).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Διαπολιτισμική Αγωγή αποτελεί μια παιδαγωγική θέση, η οποία κατευθύνεται ιδεολογικά στην λύση εκπαιδευτικών προβλημάτων που προέρχονται από την μετεξέλιξη των κοινωνιών από μονοπολιτισμικές, σε πολυπολιτισμικές. Έτσι, σταδιακά θα δημιουργείται ένα άτομο που θα λειτουργεί σε πνεύμα συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης, μέσα από στάσεις και αντιλήψεις στις οποίες θα

κυριαρχεί η αλληλεγγύη, η αναγνώριση της διαφορετικότητας, της ισοτιμίας και του σεβασμού των άλλων πολιτισμών (Παπαδάτος, 1995: 44).

2.3. Το μοντέλο της αφομοίωσης

Βασική θεωρία του μοντέλου της αφομοίωσης είναι η βαθμιαία εξάλειψη των πολιτισμικών διαφορών σε περίπτωση συνάντησης ανθρώπων με διαφορετική χώρα προέλευσης. Σύμφωνα με τον ορισμό των Park και Burgess, βασικών υποστηρικτών της ιδέας αυτής, αφομοίωση αποτελεί μια διαδικασία ‘συγχώνευσης’ των πολιτισμών, κατά τη διάρκεια της οποίας τα άτομα και οι ομάδες των διαφορετικών πολιτισμών, αποδέχονται τα συναισθήματα, τις πεποιθήσεις, την ιστορική μνήμη και τις στάσεις των άλλων ατόμων και ομάδων. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, είναι η ενσωμάτωση όλων των ατόμων και διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων σε έναν κοινό πολιτισμό, ο οποίος είναι αυτός της κυρίαρχης ομάδας. Με άλλα λόγια, όσον αφορά την μετανάστευση, πολιτική της αφομοίωσης είναι η ενοποίηση των ξένων πολιτισμών, στον κυρίαρχο πολιτισμό, δηλαδή αυτόν της χώρας υποδοχής, μέσω της καθολικής επανασυναισθηματοποίησης των μεταναστών και των απογόνων τους, στις νέες αξίες και τις αρχές (Γκόβαρης, X. 2001: 47).

Βέβαια, είναι γεγονός ότι για την επίτευξη της ολοκληρωτικής αφομοίωσης των ξένων πολιτισμών, ακολουθούνται τρία βασικά στάδια μέχρι να γίνει αυτό δυνατό: στο πρώτο στάδιο, οι δύο διαφορετικές ομάδες, κυρίαρχη και μειονοτική, έρχονται σε αρχική επαφή και ανταλλάσσουν πληροφορίες. Έπειτα, στο δεύτερο στάδιο η επαφή και η ανταλλαγή πληροφοριών, παίρνει τη μορφή ανταγωνισμού, ο οποίος αποτελεί βασικό στοιχείο των ανθρώπινων σχέσεων. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα του ανταγωνισμού, ως κοινωνική σχέση είναι η δημιουργία συγκρούσεων μεταξύ των ομάδων για την κατανομή θέσεων στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Στο τρίτο στάδιο ακολουθεί η προσαρμογή, κατά την οποία οι μετανάστες εντάσσονται σε περιθωριακές θέσεις και τελικό στάδιο είναι αυτό της αφομοίωσης (Γκόβαρης, X. 2001: 48).

Εκτός αυτών, χαρακτηριστικό στοιχείο που απορρέει από το μοντέλο της αφομοίωσης, είναι ότι οι κοινωνικοοικονομικές διαφορές μεταξύ των πολιτισμών της χώρας αποστολής και

της χώρας υποδοχής θεωρούνται δεδομένες. Το γεγονός αυτό, οδηγεί στην αξιολόγηση και αντιμετώπιση των μελών των μειονοτικών και μεταναστευτικών ομάδων ως φορέων ελλιπούς και δυσλειτουργικού πολιτισμικού κεφαλαίου της εκάστοτε λειτουργικής κοινωνίας υποδοχής (Γκόβαρης, ό.π. :48, 49).

Σημαντικό ρόλο στην αφομοίωση των μεταναστών και ιδιαίτερα των παιδιών, σε μια κοινωνία παίζει η κοινωνικοποίηση τους. Είναι γνωστό πως βασικός φορέας κοινωνικοποίησης, αποτελεί το σχολείο, το οποίο συμβάλλει στην λειτουργία και στην σταθερότητα του συνολικού συστήματος. Η σταθερότητα αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την προσαρμογή των παιδιών σε εκείνες τις πολιτισμικές αξίες, που είναι αντίστοιχες των προσδοκιών των κοινωνικών ρόλων. Ουσιαστικά, οι ατομικές ανάγκες και πεποιθήσεις προσαρμόζονται στις ανάγκες και απαιτήσεις του κοινωνικού συνόλου, αντικαθιστώντας έτσι τις αρχικές, οικογενειακές αξίες. Επομένως, όταν υπάρχει μη προσαρμογή σε αυτές τις ανάγκες- αξίες, ακολουθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός, με σκοπό την διαφύλαξη του κοινωνικού συστήματος (Γκόβαρης, ό.π. :49).

Ένα εμπόδιο στην πλήρη κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι η διαφορετική εθνική καταγωγή και κατά συνέπεια η μητρική γλώσσα της εκάστοτε μειονοτικής ομάδας. Για τον λόγο αυτόν, δεν ενδείκνυται η διδασκαλία αυτής, αλλά και πολιτισμικών στοιχείων των ξένων μαθητών στο επίσημο σχολικό πρόγραμμα της χώρας υποδοχής. Σύμφωνα με τον Γκόβαρη, θεωρείται ότι η εκμάθηση και μόνο, της γλώσσας της χώρας υποδοχής αποτελεί εξασφάλιση ίσων ευκαιριών σε παιδιά μεταναστών και μειονοτήτων, κάτι που μεταφέρει τις ευθύνες επιτυχίας ή αποτυχίας μοναχά στους ίδιους τους ξένους. Αποτέλεσμα μιας τέτοιας θεώρησης είναι η αποδοχή της νομιμοποίησης του κοινωνικού ρατσισμού και η ‘συγκάλυψη’ των ευθυνών που έχει το εκπαιδευτικό σύστημα της κάθε χώρας, για την ομαλή ένταξη των ξένων ατόμων στην κοινωνία της (Γκόβαρης, ό.π. :50).

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι το μοντέλο της αφομοίωσης μπορεί να συντελέσει εύκολα στην διαδικασία της απομόνωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού των μειονοτικών ομάδων και των μεταναστών, πόσο μάλλον όταν τα άτομα που αποξενώνονται είναι παιδιά. Γι’ αυτό, είναι αποτελεσματικότερο να λαμβάνονται υπόψη, στο οποιοδήποτε εκπαιδευτικό πρόγραμμα και οι πολιτισμικές διαφορές των μεταναστών.

2.4. Το μοντέλο της ενσωμάτωσης

Κεντρική ιδέα του μοντέλου αυτού αποτελεί η ‘πολυεθνική ιδεολογία’, καθώς και η άποψη ότι οι πολιτισμοί της πλειοψηφίας και των μειονοτικών ομάδων παρουσιάζουν διαφορετικά, αλλά και κοινά σημεία. Ένας από τους βασικότερους σκοπούς του μοντέλου της ενσωμάτωσης είναι η θετική αναφορά στον πολιτισμό των μεταναστών, ώστε τα παιδιά αυτών να αναπτύξουν δεξιότητες που θα τους επιτρέπουν να συμμετέχουν στο γενικό και στον ιδιαίτερο πολιτισμό της ομάδας τους. Είναι βέβαιο, πως η αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών έχει κάποια όρια, τα οποία φτάνουν μέχρι εκείνο το σημείο που δεν αμφισβητούνται οι κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες της χώρας υποδοχής. Η πολιτική της ενσωμάτωσης, όπως και αυτή της αφομοίωσης, συνδέεται με τη διαφύλαξη της σταθερότητας και της ενότητας του κοινωνικού συστήματος των χωρών υποδοχής, καθώς και τα δύο μοντέλα προέρχονται από τη θεωρία του Δομολειτουργισμού. Βασική διαφορά όμως, των δύο παραπάνω μοντέλων, είναι ότι στην πολιτική της ενσωμάτωσης η εκμάθηση της μητρικής γλώσσας αποτελεί μέσο αρτιότερης εκμάθησης της γλώσσας που χρησιμοποιείται στην χώρα υποδοχής. Επομένως, τα προγράμματα διδασκαλίας μητρικής γλώσσας στους αλλοδαπούς βοηθούν να στεφθεί με επιτυχία η ενσωμάτωση στον κυρίαρχο πολιτισμό (Γκόβαρης, Χ. 2001: 51-52).

Σύμφωνα με τους Balbwin και Edwards, άλλη μια κεντρική παράμετρος για την ενσωμάτωση των μεταναστών στην νέα τους «πατρίδα» είναι αυτή της εργασίας και της απασχόλησης. Οι θέσεις εργασίας αποτελούν ζωτικής ανάγκης μηχανισμό για την ομαλή ένταξη των μεταναστών, για οικονομικούς, αλλά και για κοινωνικούς λόγους. Ακόμα, το είδος της απασχόλησης σε σχέση με την εκπαίδευση, τις δεξιότητες και την επαγγελματική κατάρτιση των μεταναστών, αποτελεί μέτρο δομικών διακρίσεων ή και αποκλεισμού από κάποιους τομείς στην αγορά εργασίας. Εκτός αυτών, άλλο ένα μέτρο για τον βαθμό ενσωμάτωσης των μεταναστών στην κοινωνία είναι τα στοιχεία σχετικά με τα επίπεδα αποδοχών των μεταναστών (Κόντογλου, Ε. 2010: 48).

Επιπλέον, άλλη μια βασική προϋπόθεση για την επίτευξη της σωστής ενσωμάτωσης είναι η κατάλληλη διαπαιδαγώγηση των αλλοδαπών παιδιών. Είναι συχνό φαινόμενο οι μετανάστες-ξένοι γονείς να μη βοηθούν τα παιδιά τους να αναπτύξουν εκείνες τις ιδιότητες, που αποτελούν εντελώς ασυνήθιστες για την οικογένεια, που θα τα βοηθήσουν να ενσωματωθούν ομαλά στη νέα κοινωνία και να αισθανθούν ως ενεργητικά μέλη της. Γι’ αυτό, μια τέτοια αντιμετώπιση

από το οικογενειακό περιβάλλον δίνει μια θετική προοπτική στην ενσωμάτωση των παιδιών στην νέα κοινωνική κατάσταση, αλλά μπορεί να συμβάλλει και στην ομαλή ενσωμάτωση των ίδιων των γονέων. Απαραίτητες προϋποθέσεις για τη βελτίωση της προσωπικότητας και της αυτοπεποίθησης των μεταναστών με την ενσωμάτωση, είναι να ενστερνιστούν έναν ηθικό τρόπο ζωής, με τον οποίο θα υπάρχει σεβασμός απέναντι στον συνάνθρωπο, να αγωνίζονται για την δικαιοσύνη και τα δικαιώματά τους και να αντιστέκονται σε κάθε είδους εκμετάλλευσης, αδικίας και καταπίεσης (Βαραγγούλης, Κ. 1983: 68).

Αντίθετα, εάν οι ξένοι γονείς ενεργήσουν υπερπροστατευτικά εξαιτίας της υπερβολικής αγάπης που έχουν στα παιδιά τους και του φόβου που έχουν για τα καινούργια δεδομένα της νέας κοινωνίας, τότε το μόνο που καταφέρνουν είναι να περιορίζουν την ελευθερία και τις πρωτοβουλίες των παιδιών. Ένα ακόμη αρνητικό αποτέλεσμα είναι ότι τα παιδιά γίνονται φοβισμένα, τείνουν όλο και περισσότερο προς την απομόνωση, χάνουν την αυτοπεποίθησή τους, απογοητεύονται και γίνονται παθητικά. Τέλος, τα παιδιά των ξένων σε μια χώρα, χωρίς τις κατάλληλες πρακτικές ενσωμάτωσης, είναι πολύ πιθανό να μην καταφέρουν να συμπαρασταθούν σε πρόσωπα που αγαπούν, να γίνουν ανυπόμονα, εγωιστικά και ανάκανα να συνεργαστούν (Βαραγγούλης, Κ. ό.π.: 69).

2.5. Αντιρατσιστικό μοντέλο

Κεντρική αξίωση του αντιρατσιστικού μοντέλου στην εκπαίδευση είναι η διατύπωση μιας εναλλακτικής παιδαγωγικής πράξης που βασίζεται στις εμπειρίες των μειονοτήτων. Σύμφωνα με παρατηρήσεις εκπροσώπων του αντιρατσιστικού μοντέλου, «η εξάπλωση και η γενικότερη αποδοχή του πολυπολιτισμού, που εκφράζει την προοπτική της κυρίαρχης ομάδας, διαχέεται και νομιμοποιείται άκριτα η φιλελεύθερη θέση, σύμφωνα με την οποία όλες οι κοινωνικές ομάδες μπορούν να πραγματώσουν τις αναπαραστάσεις τους περί ευημερίας». Έτσι, υποδαυλίζεται μια μορφή κοινωνικής διαφοροποίησης, η οποία ξεκινά από την κοινωνική ανισότητα και τα τυπικά δικαιώματα που αφορούν την ισότητα, ενισχύουν το συστηματικό κοινωνικό και θεσμικό στιγματισμό, αντί να τον εμποδίζουν. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως η απλή αναγνώριση της διαφορετικότητας των μειονοτήτων και η θεσμική προστασία των δικαιωμάτων τους δεν είναι

αρκετή, όταν οι μετανάστες απομακρύνονται από τα κοινωνικά αγαθά και την πολιτική εξουσία (Γκόβαρης, Χ. 2001: 66).

Πιο συγκεκριμένα, ο ορισμός του ρατσισμού στο αντιρατσιστικό μοντέλο συνεπάγεται με τη λεγόμενη «λευκή ηγεμονία». Αυτός είναι και ο λόγος που ο ρατσισμός αποτελεί βασικό γνώρισμα των κρατικών θεσμών και δομών. Κυρίαρχη άποψη της προσέγγισης είναι ότι για την εξάλειψη του ρατσισμού η απλή διαφώτιση δεν είναι λύση, αλλά μόνο οι ριζικές δομικές και θεσμικές αλλαγές του κράτους μπορούν να αποτελέσουν βοηθητικό παράγοντα. Σε αυτό αναφέρεται και ο Mullard, δηλαδή, στο ότι οι στόχοι της αντιρατσιστικής εκπαίδευσης βασίζονται στην ριζική αναδιάρθρωση των εθνοτικών και φυλετικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων (Γκόβαρης, Χ. 2001: 67).

Η αντιρατσιστική προσέγγιση συνέβαλε σημαντικά στην αμφισβήτηση της μέχρι τότε θεωρίας, η οποία ισχυριζόταν ότι για τον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών οφείλεται στο γεγονός ότι οι ίδιοι δεν είναι έτοιμοι για την πολιτισμική και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Σε αντίθεση με την αντιρατσιστική προσέγγιση, η οποία τονίζει ότι αυτά τα προβλήματα των μεταναστών οφείλονται κυρίως στις στάσεις που διατηρούν οι ‘ντόπιοι’ απέναντι στους ξένους (Γκόβαρης, Χ. 2001: 68).

2.6. Μοντέλα πολυπολιτισμικών κοινωνιών

Θεωρείται σκόπιμο να αναλυθούν συνοπτικά και οι διάφοροι τύποι αυτών των κοινωνιών, για την καλύτερη κατανόηση της έννοιας των πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Διακρίνονται τέσσερα μοντέλα πολυπολιτισμικής κοινωνίας, ο *εθνοτικός*, ο *φιλελεύθερος*, ο *αριστερός-φιλελεύθερος* και ο *κριτικός-αναστοχαστικός πολυπολιτισμός*.

1. *Εθνοτικός πολυπολιτισμός*. Σε αυτόν τον τύπο πολυπολιτισμικής κοινωνίας, οι διαφορετικοί πολιτισμοί συνυπάρχουν σε μια χώρα, όμως δε διατηρούν καμία σχέση μεταξύ τους. Η θεωρία της ισότητας των πολιτισμών δεν είναι ουσιαστική, αλλά λειτουργεί ο διαχωριστική γραμμή μεταξύ τους. Το μοντέλο αυτό αποτελεί αρχή πολλών εκπαιδευτικών προγραμμάτων με πολυπολιτισμικές βλέψεις, των οποίων βασικός στόχος είναι η ενίσχυση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστευτικών ομάδων.

2. *Φιλελεύθερος πολυπολιτισμός.* Γενικότερη αξία του φιλελευθερισμού είναι η έμφαση στην ατομικότητα και η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Στόχος αυτού του μοντέλου είναι η απονομή των ατομικών δικαιωμάτων σε όλους, όμως αυτόματα απορρίπτονται οι προσπάθειες των μειονοτήτων για ομαδικά δικαιώματα. Η πολυπολιτισμικότητα είναι ιδιωτική υπόθεση και ο πολιτισμός του δημοσίου χώρου είναι αναγκαίο να διέπεται από οικουμενικές αρχές.
3. *Αριστερός-φιλελεύθερος πολυπολιτισμός.* Το μοντέλο αυτό αντιτίθεται στις οικουμενικές αρχές του δυτικού κόσμου και προωθεί τον πολιτισμικό σκεπτικισμό. Κυρίαρχες θέσεις του είναι η επικράτηση κοινωνικής δικαιοσύνης, η συνταγματικά κατοχυρωμένη ισότητα των εθνοτικών ομάδων και η αναγνώριση των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Δυο σημαντικές αρχές για μια επιτυχημένη πολυπολιτισμική εκπαίδευση είναι η στήριξη μιας αντιπροσωπευτικής ισότητας και ο θετικιστικός στιγματισμός.
4. *Κριτικός-αναστοχαστικός πολυπολιτισμός.* Σε αυτόν τον τύπο πολυπολιτισμικής κοινωνίας, μεγάλο ρόλο στην διαμόρφωσή της παίζουν οι μειονοτικές ομάδες. Δυο αξίες που τηρούνται είναι η ισότιμη αντιπροσώπευση και η διαπολιτισμική αναγνώριση. Εδώ, οι πολιτισμικές διαφορές δεν είναι δεδομένα μεγέθη και οι πολιτισμική ταυτότητα του καθενός δεν διαχωρίζεται με σταθερά κριτήρια σε σχέση με τους άλλους. Εκτός αυτών, γίνεται αντιληπτή μια προσπάθεια αναγνώρισης των κοινών στοιχείων μεταξύ των διάφορων πολιτισμών και όχι των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων. Σε αυτήν την κοινωνία δεν δίνεται έμφαση στον στιγματισμό της διαφορετικότητας, αλλά παρατηρείται ισότιμη πολιτική και πολιτισμική αντιπροσώπευση όλων των πολιτισμών στον δημόσιο χώρο (Γκόβαρης, 2001: 74,75).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3.1. Το παιδί και η οικογένεια

Το οικογενειακό περιβάλλον είναι αυτό που παίζει πρωταρχικό ρόλο στην εξέλιξη και ανάπτυξη του ατόμου. Είναι γεγονός πως όλες οι κατευθύνσεις της εξελικτικής ψυχολογίας, οι οποίες είναι η περιγραφική-γενετική, η συμπεριφοριστική, η ψυχαναλυτική, η γνωστική-γενετική και η κοινωνική- πολιτισμική, αποδίδουν στην οικογένεια μορφοποιό δύναμη και πιστεύουν ότι είναι το σπουδαιότερο μέσο για την διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού. Η οικογένεια έχει την ιδιότητα να μορφοποιεί το παιδί σε όλα τα στάδια, όσο το ίδιο παραμένει σε άμεση επαφή μαζί της, αλλά κυρίως στα πρώτα στάδια της ζωής του, κατά τα οποία είναι περισσότερο εύπλαστο (Παρασκευόπουλος, Ι. χ.χ. τόμος 2: 144).

Όταν μιλάμε για «οικογένεια», εννοούμε μια μικρή μονάδα που έχει δημιουργηθεί από την σχέση δύο ατόμων. Υπάρχουν πολλοί τύποι οικογενείας, όμως μια πολύ διαδεδομένη είναι η πυρηνική, η οποία αποτελείται από τους δύο γονείς και τα παιδιά. Η μονάδα αυτή μοιράζεται από κοινού μια κατοικία και ενώνεται με συναισθηματικούς δεσμούς, με μια αίσθηση κοινής ταυτότητας και σχέσης υποστήριξης. Η πυρηνική μορφή οικογένειας εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στη σύγχρονη κοινωνία. Ωστόσο, συναντώνται και εκτεταμένες μορφές οικογένειας, στις οποίες συμβιώνουν περισσότερες από μια γενιά γονέων μαζί με τα παιδιά τους. Ίσως μια ακόμα πιο διαδεδομένη μορφή οικογενείας είναι αυτή που τεχνικά χαρακτηρίζεται ως πυρηνική, δηλαδή αποτελείται από μια μονάδα γονέων με τα παιδιά τους, αλλά βρίσκονται σε πολύ στενή σχέση με μια ομάδα συγγενών που ζουν στον ίδιο τόπο (Muncie, Wetherell, Langan, Rud, Dallos. 2009: 25).

Η σημαντική επίδραση της οικογένειας στην ανάπτυξη των παιδιών έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης για πολλούς τομείς, όπως αυτόν της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας καθώς και αυτόν της παιδαγωγικής. Οι τομείς αυτοί καταλήγουν στο ότι η οικογένεια επιτελεί τέσσερις βασικές λειτουργίες σε σχέση με το παιδί: η πρώτη, βασική λειτουργία της, είναι η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών των παιδιών, καθώς και η φροντίδα για τη σωματική ακεραιότητα και την υγεία τους. Μια δεύτερη λειτουργία την οποία καλείται η οικογένεια να εκπληρώσει, είναι η κοινωνικοποίηση των παιδιών, δηλαδή τον

ενστερνισμό συμπεριφορών από το παιδί για την ομαλή ένταξή του στην κοινωνία. Οι δύο αυτές προηγούμενες ιδιότητες αποτελούν βασική ευθύνη της οικογένειας, συμβάλλουν στην διατήρηση της κοινωνίας και έχουν αναγνωριστεί από όλες τις κοινωνίες στο πέρασμα των χρόνων. Ως τρίτη λειτουργία αναφέρεται η φροντίδα για την ανάπτυξη μιας υγιούς προσωπικότητας, δηλαδή η ενίσχυση και η διατήρηση της συναισθηματικής ισορροπίας του παιδιού, της κοινωνικής προσαρμογής και γενικά της ψυχικής υγείας του παιδιού. Μια τελευταία, αλλά όχι αμελητέα λειτουργία της οικογένειας, είναι η φροντίδα για την ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων, δηλαδή η εξασφάλιση πολλών ερεθισμάτων μόρφωσης για το παιδί, ώστε να ενεργοποιήσει τις νοητικές του ικανότητες (Παρασκευόπουλος, Ι. ό.π.: 144, 145).

Βασικό ρόλο στο πλαίσιο της οικογένειας παίζουν φυσικά οι γονείς, οι οποίοι αποτελούν συχνά πρότυπο για τα παιδιά, αλλά και «τρίτα» πρόσωπα της οικογένειας. Σύμφωνα με την εξελικτική ψυχολογία υπάρχουν δύο τύποι γονέων, οι στοργικοί-φιλικοί και οι εχθρικοί-απορριπτικοί γονείς. Οι πρώτοι δείχνουν έκδηλα την αγάπη τους στο παιδί, το επιδοκιμάζουν και το ενισχύουν σε ψυχολογικό επίπεδο, του συμπαραστέκονται στις δυσκολίες ή στα σφάλματά του, απολαμβάνουν την συντροφιά του και συμμετέχουν στις ασχολίες του. Αντίθετα, οι εχθρικοί-απορριπτικοί γονείς αποδοκιμάζουν συχνά το παιδί, είναι φειδωλοί στην εκδήλωση της στοργής τους, δεν του αποδίδουν αμοιβές, το κριτικάρουν διαρκώς, μεγιστοποιούν τα σφάλματά του και δύσκολα συμφιλιώνονται μαζί του (Παρασκευόπουλος, Ι. ό.π.: 163, 164).

3.2. Το φαινόμενο της φιλίας στα παιδιά

Το αναπτυσσόμενο παιδί επηρεάζεται από δύο περιβάλλοντα, αυτό των ενηλίκων και αυτό των συνομηλίκων, καθώς αλληλεπιδρά και αναπτύσσει δεσμούς με μεγάλους και μικρούς. Πιο συγκεκριμένα, με τους συνομηλίκους αναπτύσσουν δεσμούς φιλίας. Οι ομάδες συνομηλίκων είναι για τα μικρότερα παιδιά οι ομάδες παιχνιδιού και αποτελούνται από συντρόφους παιχνιδιού, οι οποίοι έχουν τις ίδιες δεξιότητες, ικανότητες, ενδιαφέροντα και ασχολίες και έτσι αποκτούν το δικαίωμα για ισότιμη συμμετοχή και συναγωνισμό (Παρασκευόπουλος, Ι. χ.χ. τόμος 3: 134,.135).

Ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά, στην ηλικία των έντεκα ή δώδεκα, βλέπει τις φιλικές σχέσεις, ως σχέσεις που προϋποθέτουν *στενή και αμοιβαία συνεισφορά*. Η φιλία σε αυτήν την περίπτωση

διαμορφώνεται μετά από ένα δεδομένο χρονικό διάστημα και ένα παιδί θεωρεί φίλους αυτούς που εξασφαλίζουν στενή σχέση και υποστήριξη. Ακόμα, οι φίλοι θα πρέπει να ταιριάζουν ψυχικά με το παιδί και να μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα και αντιλήψεις. Μια στενή φιλική σχέση καθορίζεται από το επίπεδο κατανόησης που υπάρχει μεταξύ των φίλων, το επίπεδο εμπιστοσύνης των σκέψεων και των συναισθημάτων τους, καθώς και από το βαθμό με τον οποίο ενδιαφέρονται για την επιτυχία του φίλου τους (Zick Rubin, 1987: 45,46).

Σύμφωνα με τον Zick Rubin, για την πλειοψηφία των παιδιών από την ηλικία των τριών ετών έως και την εφηβεία, η φιλία αποτελεί το κέντρο της ζωής τους και τα απασχολεί τόσο ως ενεργητική συμπεριφορά, όσο και ως ένα περιβάλλον σκέψης και φαντασίας. Οι φίλιες είναι συχνά πηγές απεριόριστης χαράς αλλά και των βαθύτερων απογοητεύσεων τους. Ειδικότερα, τα παιδιά είναι σε θέση να εξασφαλίσουν στους φίλους τους ορισμένους τρόπους διασκέδασης, τους οποίους δεν μπορούν να επινοήσουν το ίδιο καλά οι ενήλικοι. Υπάρχουν τρεις τρόποι με τους οποίους οι φίλοι αλληλοεξυπηρετούνται και αυτοί είναι: η παροχή ευκαιριών για μάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων, η διευκόλυνση των κοινωνικών συγκρίσεων και η καλλιέργεια συμμετοχής σε μια ομάδα (Zick Rubin 1987:18,19).

Βέβαια, για να διατηρήσουν τα παιδιά μια φιλία ακόμα και μέσα από τις διαφωνίες που αναπόφευκτα παρουσιάζονται, είναι αναγκαίο να μάθουν να διεκδικούν τα δικαιώματά τους, να εκφράζουν τα συναισθήματά τους και την ίδια στιγμή να είναι ευαίσθητοποιημένα σε σχέση με τα δικαιώματα και τα αισθήματα των άλλων. Επιπλέον, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να έχουν ικανότητες τέτοιες ώστε να προτείνουν και να δέχονται λογικούς συμβιβασμούς, ακόμα κι αν θεωρούν παράλογες τις απαιτήσεις των άλλων. Έτσι, όταν τα παιδιά έχουν γίνει περισσότερο ευαίσθητα απέναντι στα συναισθήματα των άλλων, τότε μαθαίνουν και την έννοια της διακριτικότητας, η οποία είναι απαραίτητη για την διατήρηση μιας φιλίας (Zick Rubin 1987: 64,65).

Ορισμένα παιδιά, όμως, δεν αναπτύσσουν παιδικές φιλίες με συνομηλικούς τους. Ένα παιδί μπορεί να μην έχει φίλους της ίδιας ηλικίας είτε γιατί επιδιώκει μονίμως την συντροφιά των ενηλίκων και προτιμά να αλληλεπιδρά με αυτούς είτε γιατί συμπεριφέρεται με τρόπο που οι υπόλοιποι απορρίπτουν είτε γιατί δε βρίσκει ίδια ενδιαφέροντα με τα συνομήλικα παιδιά, το λεγόμενο προικισμένο παιδί είτε γιατί είναι υπερβολικά εσωστρεφής (Παρασκευόπουλος, χ.χ. τόμος 3: 147).

3.3. Ο ρόλος του σχολείου

Το σχολείο είναι ένας από τους τρεις βασικότερους παράγοντες κοινωνικοποίησης του παιδιού, μαζί με αυτόν της οικογένειας και των συνομηλίκων. Για να γίνει ένα παιδί κοινωνικά αποδεκτό από τους συνομηλίκους του θα πρέπει να προσπαθήσει το ίδιο, χωρίς παρεμβάσεις ‘τρίτων’ και μάλιστα ενηλίκων, η εμπλοκή των οποίων είναι συνήθως αναποτελεσματική. Όμως, στο σχολικό περιβάλλον ο ενήλικος που μπορεί να βοηθήσει το παιδί να βελτιώσει την θέση του μεταξύ των συμμαθητών του, είναι ο εκπαιδευτικός, χάρη στο κύρος και την αμεσότητα της σχέσης του με τα παιδιά. Ένας δάσκαλος/ μια δασκάλα που είναι συνειδητοποιημένος/-η μπορεί να εξεύρει ποικίλους τρόπους ώστε να συμβάλλει στην ομαλή κοινωνική ένταξη των παιδιών (Παρασκευόπουλος, Ι. χ.χ: 148).

Σημαντικό για ένα θετικό κλίμα στην σχολική αίθουσα, αλλά και γενικότερα στον χώρο του σχολείου, είναι ο δάσκαλος να είναι δημοκρατικός, να κατανοεί τα προβλήματα των μαθητών, να έχει θετικές προσδοκίες για αυτούς και να τους το δείχνει, να δημιουργεί φιλική και συνεργατική ατμόσφαιρα, να εξομαλύνει τυχόν αντιδραστικές συμπεριφορές μεταξύ των παιδιών, να επικροτεί τους μαθητές του σε ενδεχόμενη επιτυχία, αλλά και να διαμορφώνει τους κανόνες και τα όρια για την εύρυθμη λειτουργία της τάξης σε συνεργασία με τους μαθητές και να δείχνει έμπρακτα την εμπιστοσύνη του στα παιδιά (Ματσαγγούρας, Ι. 2006: 233).

Οι ‘έμψυχοι’ παράγοντες του σχολείου διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη των επικοινωνιακών δεξιοτήτων των παιδιών και αποτελούνται όχι μόνο από τους εκπαιδευτικούς, αλλά και από τους μαθητές και τις διαπροσωπικές σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ αυτών, καθώς συναναστρέφονται καθημερινά για αρκετές ώρες της ημέρας (Σταμάτης, Π. χ.χ: 167).

Όσον αφορά τον παράγοντα παιδί, στο σχολείο κατέχει διττή ιδιότητα, καθώς είναι ταυτόχρονα *μαθητής* και *συμμαθητής*. Ως *μαθητής*, το παιδί έχει να αντιμετωπίσει ένα κοινό για όλους μαθησιακό πρόγραμμα, το οποίο αποτελεί έναυσμα για νέα επιτεύγματα και ικανοποιήσεις, αλλά μπορεί να γίνει και πηγή δυσκολιών και ψυχικών πιέσεων. Ενώ ως *συμμαθητής*, έρχεται αντιμέτωπος με ποικίλες αντιπαραθέσεις με τους συνομηλίκους του, τις οποίες συνήθως επιλύει μόνος του και με νέες μορφές διαπροσωπικής συμπεριφοράς, κάτι που ίσως δυσκολεύει την ένταξη στο σχολικό περιβάλλον, αλλά αποτελεί μέρος της (Παρασκευόπουλος, Ι. χ.χ: 166)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4.1. Ο ξένος στην πραγματικότητα και στην Παιδική Λογοτεχνία

Όταν αναφερόμαστε στον «Άλλο», εννοούμε αυτόν που διαφέρει σε κάποια σημεία από τα πράγματα που ο καθένας μας θεωρεί συμβατά με τις προσωπικές αξίες, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις. Ουσιαστικά αναφερόμαστε στο καθετί ξένο προς εμάς, δηλαδή στο διαφορετικό από αυτά που έχουμε συνηθίσει. Όπως αναφέρει και ο Jim Cummins, σε όλον τον κόσμο υπάρχει τάση καχυποψίας απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα, δηλαδή απέναντι στον «Άλλο», καθώς αυτή μας εκθέτει σε διαφορετικούς τρόπους αντίληψης των πραγμάτων, από ό,τι είχαμε συνηθίσει (Cummins J. 1999: 261).

Βέβαια, σύμφωνα με την κατηγοριακή αντίληψη του Άλλου, τα κριτήρια κατηγοριοποίησής του δεν είναι μόνο πολιτισμικά, αλλά και ηλικιακά, κριτήρια φύλου, επαγγέλματος, φυλής και κοινωνικής ιεραρχίας. Η ένταξη του «Άλλου» με βάση μια ή περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες, δίνει στο υποκείμενο την ευκαιρία να δημιουργήσει ένα συγκεκριμένο «προφίλ», δηλαδή να τον συγκεκριμενοποιήσει κοινωνικά. Έτσι, με την κατηγοριοποίηση αυτή, ενεργοποιείται αυτόματα ένα σύνολο παραδοχών που γίνονται για όλα τα άτομα που ανήκουν στην συγκεκριμένη ομάδα. Επομένως, σκιαγραφείται η εικόνα του «Άλλου» για ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τα οποία όμως μπορούν να διαψευστούν ή να επαληθευθούν, καθώς αποτελούν υποθέσεις γύρω από την προσωπικότητα, την συμπεριφορά του «Άλλου», αλλά και της συμπεριφοράς του υποκειμένου απέναντι στον έτερο. Τότε, η κοινωνική ταυτότητα που δίδεται στον ξένο, τον ομογενοποιεί με την συνολική κατηγορία και έτσι 'χάνεται' η ατομικότητά του. Ενώ το υποκείμενο έχει απέναντί του ένα πρόσωπο, το οποίο είναι εντελώς «μοναδικός συνδυασμός ψυχοσωματικών και βιογραφικών μεταβλητών», το αντιλαμβάνεται ως μέλος μιας συνολικής κατηγορίας (Γκοτοβός, Α. 2011: 7-9).

Είναι αλήθεια, πως στην Λογοτεχνία τα θέματα ταυτότητας και ετερότητας, βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Τα λογοτεχνικά έργα καλλιεργούν στάσεις, μεταβιβάζουν αξίες και διαμορφώνουν πρότυπα συμπεριφοράς αλλά και την ίδια την προσωπικότητα του

αναγνώστη. Ο εαυτός, το «εγώ» δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τον «Άλλο», τον ξένο. Το ίδιο συμβαίνει και στην κοινωνία, η οποία δεν μπορεί να σταθεί χωρίς την σχέση ή την αντιδιαστολή με τον Άλλο-ξένο (Αναγνωστοπούλου, Δ. 2007: 361).

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Edward Bruner, η ατομική, εθνοτική, εθνική, θρησκευτική ή η ταυτότητα φύλου, δεν υπάρχει περίπτωση να σταθεί απομονωμένη και αποκτά νόημα μόνο όταν έρθει σε επαφή με τον «Άλλο». Όπως αναφέρει: *«η αίσθηση του εαυτού είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του Άλλου όσο και με το ‘ανήκειν’ σε μια ευρύτερη συλλογικότητα»*. Για να κατανοηθεί η εμπειρία κάποιου «Άλλου» και του κόσμου που τον περιβάλλει, είναι αναγκαία προϋπόθεση να υπάρξει αναστοχασμός και συνείδηση του εαυτού και των άλλων, μέσω της ερμηνείας των κοινών εμπειριών και την έκφρασή τους μέσα από αναπαραστάσεις (Γκέφου-Μαδιάνου, 2003: 44).

Γενικότερα, είναι παραδεκτό ότι η επαφή με τον «Άλλο», συναντάται σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά στα λογοτεχνικά βιβλία, στα οποία φυσικά συμπεριλαμβάνεται και η Παιδική Λογοτεχνία, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη αυτού που ονομάζουμε πολυπολιτισμική λογοτεχνία. Αυτή η επαφή με τον ξένο, ουσιαστικά αποτελεί και μια επαφή με τον Εαυτό, εφόσον η διαμόρφωση της ταυτότητας του καθενός έρχεται μέσα από την αναζήτηση της ετερότητας και της γνωριμίας με το οτιδήποτε διαφορετικό (Κανατσούλη, Μ. 2002 □ 30-32).

Μέχρι σήμερα, η εικόνα που αποδίδεται στον ξένο είναι αυτή του *«a priori εχθρού, του αντιπάλου, του ενσαρκωτή των εχθρικών και καταστροφικών δυνάμεων, του δυνάμει κακού και του επικίνδυνου»*, όπως αναφέρει η Δ. Αναγνωστοπούλου. Εκτός αυτών, ο «Άλλος» παρουσιάζεται ως κάποιος, του οποίου η εικόνα απομακρύνεται και αποστασιοποιείται από οτιδήποτε γνώριμο, καταλύει κάθε είδους κατεστημένη τάξη και δημιουργεί αισθήματα φόβου, με αποτέλεσμα να θέλουμε να προστατευθούμε από τον ίδιο. Επομένως, η εικόνα του εαυτού δημιουργείται μέσα από τον ξένο ή σε αντίθεση με τον ξένο, αλλά και ο ίδιος ο ξένος- «Άλλος» δομείται με στοιχεία του εαυτού (Αναγνωστοπούλου, Δ. 2007: 362).

Οι εικόνες του «Άλλου», ο οποίος όπως προαναφέρθηκε είναι ο διαφορετικός, ο ξένος σε καθετί οικείο και παρουσιάζεται είτε ως μεμονωμένος ήρωας, είτε ως σύνολο-ομάδα, έχουν

κυρίαρχο ρόλο στα λογοτεχνήματα. Αυτό συμβαίνει καθώς η έννοια του έτερου είναι κατά κύριο λόγο τόπος της λογοτεχνικής γραφής. Βέβαια, οι απεικονίσεις του «Άλλου» στα λογοτεχνικά κείμενα δεν είναι πάντα ίδιες, κάποιες φορές λειτουργούν ως σκηνικό της αφήγησης, άλλες φορές μετατρέπονται σε βασικό ιστό της και άλλες είναι καταλυτικό στοιχείο της εσωκειμενικής λειτουργίας του έργου, συνεισφέροντας έτσι στην αισθητική αξία του. Πιο συγκεκριμένα, στα παιδικά κείμενα, τα οποία βασίζονται στις ταυτίσεις και τις προβολές, λειτουργούν κατευναστικά σε αντιθέσεις και συγκρούσεις, αλλά και πολλές φορές εξωραΐζουν δυσάρεστες καταστάσεις, η εικόνα του έτερου είναι προγραμματισμένη μέσα στο κείμενο με σκοπό την αναδιάταξη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων (Αναγνωστοπούλου, Δ. ό.π. : 363).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5.1. Στόχοι της εργασίας

Οι στόχοι της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας με θέμα «Οι Έλληνες Μετανάστες σε Μυθιστορήματα της Ελληνικής Νεανικής Λογοτεχνίας» είναι οι εξής:

- Γνωριμία με το μεταναστευτικό φαινόμενο και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες μετανάστες στην χώρα υποδοχής μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα της εργασίας.
- Κατανόηση της συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού- μετανάστη, σχετικά με την οικογένεια.
- Κατανόηση της σημασίας των συνομηλίκων και γενικότερα της φιλίας για το παιδί-μετανάστη.
- Αναγνώριση της σχέσης του παιδιού-μετανάστη με το σχολικό περιβάλλον.

5.2. Υλικό της έρευνας/ Περιλήψεις λογοτεχνικών βιβλίων

Περίληψη μυθιστορήματος: Τα δέντρα που τρέχουν της Μαρίας Πυλιώτου.

Το νεανικό μυθιστόρημα της Μαρίας Πυλιώτου, *Τα δέντρα που τρέχουν*, αναφέρεται στην ιστορία μιας οικογενείας Ελληνοκύπριων, που μετά την εισβολή των εχθρών στην πατρίδα τους, αναγκάζονται να καταφύγουν στο εξωτερικό. Η οικογένεια αποτελείται από την μητέρα, τον πατέρα, τον Λάκη και την μεγαλύτερη αδελφή του, τη Κούλα. Το ταξίδι τους ξεκινά με πλοίο. Πρώτη στάση τους είναι ο Πειραιάς, τα παιδιά επιλέγουν να πάνε στην Ακρόπολη, σε αντίθεση με τους γονείς που περιμένουν στο πλοίο. Επόμενη στάση η Ιταλία, όπου το ένα από τα παιδιά της οικογένειας που μεταναστεύει, ο Λάκης αρρωσταίνει και ξυπνά στο τρένο. *Τα δέντρα που τρέχουν*, του κάνουν μεγάλη εντύπωση, καθώς δεν έχει καταλάβει πως οι ίδιοι κινούνται μέσα στο βαγόνι. Έπειτα, επιβιβάζονται σε ένα πλοιάριο από την Γαλλία που θα τους οδηγήσει στην Αγγλία, σε αυτό η Κούλα αρρωσταίνει.

Η οικογένεια φτάνει στον προορισμό της, στο Λονδίνο, όπου τους περιμένουν οι θείοι τους. Μετά από λίγο καιρό βρίσκουν ένα μικρό διαμέρισμα και μετακομίζουν. Το ψεύτικο σκιουράκι που του έκαναν δώρο οι θείοι, είναι ο μοναδικός φίλος του Λάκη. Η προσαρμογή είναι δύσκολη για όλους και ιδιαίτερα για το μικρό αγόρι, μέχρι που μαθαίνει ότι θα πάει σχολείο. Εκεί το παιδί βλέπει διαφορετικά πράγματα, βιώνει τον ρατσισμό αλλά συμπεριφέρεται και ο ίδιος ρατσιστικά απέναντι σε ένα μαυράκι, τον Φάντλ. Αρχικά, δυσκολεύεται με την αγγλική γλώσσα, όμως σταδιακά το ξεπερνάει. Εν τω μεταξύ, η μητέρα φεύγει από το εργοστάσιο που δούλευε και εργάζεται πλέον αδιάκοπα ως μοδίστρα στο σπίτι.

Στη συνέχεια, η Κούλα έχει γενέθλια, στα οποία μαθαίνει ότι θα πάει Πανεπιστήμιο. Ο Λάκης γνωρίζει έναν Ελληνοκύπριο στο σχολείο, τον Φώτη, με τον οποίο γίνονται αχώριστοι φίλοι. Όμως, μετά από λίγο ο Φώτης αρρωσταίνει και βρίσκεται στο νοσοκομείο. Η οικογένεια αναστατώνεται και θέλει να βοηθήσει τη μητέρα του οικονομικά, για να γυρίσουν στην πατρίδα, όπου το περιβάλλον είναι καλύτερο για την υγεία του μικρού. Η Κούλα γι' αυτόν τον σκοπό βρίσκει ένα εργαστήριο και δημιουργεί φουλάρια με μια ιδιαίτερη τεχνοτροπία. Τα δύο αδέρφια τα πουλάνε στις αγορές και μαζεύουν κάποια χρήματα, η Κούλα για αντάλλαγμα πηγαίνει τον Λάκη στην Εθνική Πινακοθήκη.

Έπειτα, ακολουθεί μια εκδρομή του αγγλικού σχολείου με ένα μικρό τρένο, στην οποία η αδελφή του Λάκη βρίσκει ευκαιρία να πουλήσει τα τελευταία φουλάρια της στον ιδιοκτήτη ενός εστιατορίου, ο οποίος είναι και αυτός Ελληνοκύπριος και συγκινημένος με την ιστορία τους, τους δίνει τα χρήματα. Ακολουθεί ο αποχωρισμός με τον Φώτη, ο οποίος κάνει τον Λάκη να νιώθει και πάλι μοναξιά. Όσπου, μια μέρα βλέπει τον Φάντλ μπλεγμένο σε βίαιο καβγά και αποφασίζει να τον βοηθήσει. Αυτό το γεγονός έκανε τα δύο παιδιά να γίνουν φίλοι. Το μυθιστόρημα τελειώνει με τον ήρωα να 'τρέχει' να προλάβει την πατρίδα του.

Περίληψη μυθιστορήματος: Για την άλλη πατρίδα της Λότης Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου.

Το βιβλίο αυτό είναι ένα μυθιστόρημα για νέους και βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα. Η συγγραφέας, όμως, επιλέγει να βάλει φανταστικά ονόματα στις χώρες και τα πρόσωπα. Είναι η ιστορία μιας οικογένειας Ελλήνων που βρίσκονται εδώ και τρεις γενεές στο εξωτερικό. Η οικογένεια αυτή αποτελείται από τον πατέρα, την μητέρα, τον παππού, τον θείο Ιάσονα, τον Τέλη, την μεγαλύτερη αδελφή του, τη Δανάη και την μικρή του αδελφή την Ηλέκτρα. Ο μικρός

Τέλης είναι ο αφηγητής. Αρχικά, το βιβλίο ξεκινά με την εικόνα του παππού που αφηγείται ανελλιπώς ιστορίες από την πατρίδα, την οποία νοσταλγεί ιδιαίτερα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ο ‘επαναστάτης’ θεός, η άδικη μεταχείριση από το αφεντικό του στην τράπεζα που δούλευε και η ‘δυσμενής’ μετάθεσή του. Ο φίλος του παππού, ο κύριος Βαρούχ, ο οποίος αναφέρεται ως Ισαδαίος, δηλαδή Εβραίος, υπόσχεται ότι θα προσπαθήσει να φέρει πίσω τον θείο Ιάσονα. Έπειτα, ο θεός φεύγει παράνομα από το μέρος που βρισκόταν και γυρίζει στο σπίτι. Φαίνεται πως το καθεστώς στη ξένη χώρα είναι αυστηρό και όλη επιθυμούν να γυρίσουν στην πατρίδα, τη Γαλαζόνησο, δηλαδή την Κύπρο. Έτσι, ο θεός καταστρώνει ένα σχέδιο, θα έλεγαν πως είναι οικογένεια Ισαδαίων, οι οποίοι ήταν οι μοναδικοί που επιτρεπόταν να φύγουν. Σε αυτό βοηθάει ο κύριος Βαρούχ. Εν τω μεταξύ στην οικογένεια εντάσσεται η Ναταλία, η δασκάλα των παιδιών, η οποία δέχεται να παντρευτεί τυπικά τον θείο, ώστε να πάει μαζί τους. Ακολουθεί το γράμμα από το αφεντικό του θείου, στο οποίο τον κατηγορεί για κλοπή και η σύλληψη του.

Το μυθιστόρημα συνεχίζει με την οικογένεια στο πλοίο, απ’ όπου ο Τέλης βλέπει τον θείο του, που είχε αποδράσει, και καταφέρνει να φτάσει κοντά του, αλλά και να χάσει το πλοίο. Έτσι, βρίσκουν τον φίλο του θείου, τον Στεφάν, οποίος τους βοηθάει, ακόμα και μετά τον ξαφνικό θάνατό του, στην έκρηξη του εργοστασίου που δούλευαν οι δύο άντρες, καθώς ο θεός χρησιμοποιεί τα χαρτιά του και ξεφεύγει με αυτά από έλεγχο της αστυνομίας. Ο θεός αναγκάζεται να πει το ‘ψέμα της αγάπης’ στη μητέρα του Στεφάν, πως ο γιός της έφυγε για την πατρίδα. Έπειτα, ο Τέλης και ο θεός μπαίνουν λαθρεπιβάτες σε ένα κιβώτιο σε εμπορικό πλοίο και περνούν αρκετές ημέρες μέσα σε αυτό. Εκεί οι συνθήκες είναι άθλιες, μέχρι που ο μικρός αρρωσταίνει λίγες μέρες πριν φτάσουν στον προορισμό τους. Το αγόρι ξυπνάει στο νοσοκομείο και βλέπει την μητέρα του. Η Δανάη βρίσκει τον Έλληνα πρόξενο και κανονίζει να βγάλει χαρτιά στον θείο, καθώς είναι καταζητούμενος, Η Ναταλία δέχεται να παντρευτεί τον θείο και στην πραγματικότητα και όλη η οικογένεια γυρνάει στην πατρίδα, όπου ο παππούς φεύγει από τη ζωή.

Η περιπέτεια της οικογένειας συνεχίζεται, αφού γίνεται πόλεμος στο νησί και ο πατέρας με τον θείο πηγαίνουν να υπερασπιστούν την πατρίδα. Οι υπόλοιποι μένουν σε ένα καταυλισμό και παρά τη θλίψη που επικρατεί, δεν λείπει η χαρά των παιδιών σε κάποιες σκηνές. Φτάνει ο καιρός που επιστρέφει ο θεός και έπειτα ο πατέρας. Αποφασίζουν να παραμείνουν στην πατρίδα

τους και να μην μεταναστεύσουν ξανά. Το μυθιστόρημα τελειώνει με το νέο του θείου και της Ναταλίας στον Τέλη, πως θα αποκτήσει πρώτο εξάδελφο, που θα λέγεται Στεφάν.

5.3. Η Μέθοδος και η διαδικασία Ανάλυσης των κειμένων

Η μέθοδος που κρίθηκε κατάλληλη για την ανάλυση των δύο αυτών παιδικών λογοτεχνικών κειμένων που αναφέρονται σε Ελληνόπουλα μετανάστες, είναι η ανάλυση περιεχομένου, η οποία κατά τον B.Berelson, αποτελεί μια ερευνητική τεχνική που χρησιμεύει στην αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του περιεχομένου, για την γραπτή ή προφορική επικοινωνία (Berelson, B. 1971: 18).

Υπάρχουν τρία σημεία στην Ανάλυση Περιεχομένου, που αποτελούν βασικά στοιχεία της μεθόδου αυτής. Το πρώτο, είναι ότι η επιδίωξή της είναι εμπειρική, όσον αφορά τον προσανατολισμό, και διερευνητική, όσον αφορά τα πραγματικά δεδομένα. Το δεύτερο σημείο είναι ότι διαπερνάει συμβατικές απόψεις κι είναι αναπόσπαστα δεμένη με ορθές αντιλήψεις για τους συμβολισμούς των κειμένων. Τέλος, το τρίτο σημείο είναι ότι η Ανάλυση Περιεχομένου αναπτύσσει μια μεθοδολογία δική της που δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να προγραμματίσει, να επικοινωνήσει με το κείμενο και να αξιολογήσει κριτικά μια έρευνα η οποία σχεδιάζεται ανεξάρτητα από τα αποτελέσματά της (Krippendorff, K. 1974: 9-10) .

Βασικότερος στόχος της Ανάλυσης Περιεχομένου είναι τα αποτελέσματα της έρευνας να είναι αντικειμενικά, να δίνουν την δυνατότητα μέτρησης και ανάλυσης, αλλά και να μπορούν να γενικευθούν, ώστε να υπάρχει ικανοποιητική επεξήγηση σε συσχετισμό με το θεωρητικό πλαίσιο που επιλέγεται σε κάθε περίπτωση από τον ερευνητή. Για αυτόν τον λόγο τα συστήματα κατηγοριοποίησης πρέπει το υλικό να αναλύεται και να ταξινομείται έτσι ώστε, να προκύψει όσο το δυνατόν αντικειμενικότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Η συγκεκριμένη μέθοδος βασίζεται στην αντικειμενικότητα, στην εξαντλητικότητα και στη δημιουργία ξεκάθαρων κατηγοριών (Berelson, 1971).

Η ανάλυση περιεχομένου χρησιμοποιείται με δυο μορφές , οι οποίες αλληλοεξαρτώνται και δεν έχουν τόσο μεγάλη διαφορά στην ουσία, καθώς η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου

στηρίζεται σε ποσοτικά στοιχεία και η ποσοτική καταμετρά το ποιοτικό υλικό ενός λογοτεχνικού, στην προκειμένη περίπτωση, κειμένου. Αυτές είναι:

- η *ποσοτική ανάλυση* όπου καταμετρώνται ενότητες, οι οποίες συγκρίνονται ανάλογα με την αριθμητική και εκατοστιαία εμφάνισή τους και,
- η *ποιοτική ανάλυση*, η οποία βασίζεται στην παρουσία ή απουσία ενός χαρακτηριστικού και στην ένταση ή στην έκταση στην οποία αυτό παρουσιάζεται (Berelson, B. 1971: 116).

Στην συγκεκριμένη εργασία η μέθοδος που επιλέχθηκε για την ανάλυση του περιεχομένου είναι η ποιοτική ανάλυση, καθώς δεν επικεντρωνόμαστε στην αριθμητική και εκατοστιαία εμφάνιση των εννοιών, αλλά η θέση των μεταναστών και ειδικότερα των παιδιών σε σχέση με το περιβάλλον τους και ό, τι το περικλείει.

Στη μέθοδο της Ανάλυσης Περιεχομένου είναι απαραίτητο το υλικό πάνω στο οποίο θα εργαστεί ο ερευνητής να είναι τέτοιο, ώστε να παρέχει τη δυνατότητα άντλησης ιδιοτήτων με βάση τις οποίες θα εξαχθούν έγκυρα συμπεράσματα. Γι' αυτό, το υλικό πρέπει να αναδιοργανωθεί σε μονάδες καταγραφής, σε τμήματα ή ενότητες, ώστε να είναι μετρήσιμο και να είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις οι οποίες μέσα από τις κατηγορίες που θα δημιουργηθούν, να μετρηθούν και να αναλυθούν για την τελική εξαγωγή συμπερασμάτων. Μια άλλη έννοια ανάλυσης είναι η μονάδα συμφραζομένων, με την οποία μπορούμε να συλλάβουμε με ακρίβεια το νόημα των μονάδων καταγραφής. Τα συμφραζόμενα παρέχουν μια ακριβέστερη κατανόηση του θέματος. Οι διαστάσεις τους είναι μεγαλύτερες από εκείνες της μονάδας καταγραφής. Έτσι, ως μονάδα συμφραζομένων στην έρευνά μας ορίσαμε το ίδιο το κείμενο, που στην προκειμένη περίπτωση είναι το παιδικό μυθιστόρημα (Krippendorff, 1974: 57-60 & Holsti, 1969:116-118).

Επομένως, για να είναι ορθότερη η ανάλυση περιεχομένου κρίνεται απαραίτητο να δημιουργήσουμε κατηγορίες και υποκατηγορίες που θα βοηθήσουν στην βαθύτερη ανάλυση των κειμένων. Αυτές είναι: η σχέση του παιδιού με την οικογένεια, η σχέση του παιδιού με τους συνομήλικους και γενικότερα της φιλίας των παιδιών σε κάθε διάσταση, η σχέση του παιδιού με το σχολείο, η στάση της κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες, καθώς και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι στην καινούργια χώρα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ – ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6.1. Το μεταναστευτικό φαινόμενο

Η οικογένεια του Λάκη, στο μυθιστόρημα *‘Τα δέντρα που τρέχουν’*, μετοικίζει στην Αγγλία από την Κύπρο. Το ταξίδι τους είναι πολύ μεγάλο και δύσκολο για το ίδιο το παιδί, αλλά και για όλους. Εκείνες τις εποχές τα ταξίδια αυτά δε γινόταν, όπως συνηθίζεται σήμερα με αεροπλάνο, αλλά με τρένα και πλοία, καθώς υπήρχε φτώχεια και ο κόσμος προτιμούσε τον οικονομικότερο τρόπο. Έτσι, λοιπόν, το ταξίδι τους ξεκινάει από το λιμάνι της πατρίδας τους, όπου όλη η οικογένεια είναι ιδιαιτέρως φορτισμένη και στενοχωρημένη. Ιδίως εκείνοι που μένουν πίσω, είναι αυτοί που πονούν περισσότερο σε τέτοιου είδους καταστάσεις και συνήθως είναι οι παππούδες και οι γιαγιάδες αυτοί που αποχαιρετούν τα παιδιά και τα εγγόνια τους, τα οποία μεταναστεύουν σε μια νέα χώρα για να βρουν εργασία και να έχουν ένα καλύτερο μέλλον. Χαρακτηριστική σκηνή αποχαιρετισμού είναι στην αρχή του μυθιστορήματος, όπου η γιαγιά αποχαιρετά την οικογένεια: *«Μπροστά τους η γιαγιά να κλαίει, να κουνά τα χέρια, να σκουπίζει τα μάτια ‘στο καλό... στο καλό’.* *Ο τελευταίος λυγμός ξεμακραίνει, χάνεται μαζί με το λιμάνι»* (Πυλιώτου, 1985: 11). Αλλά και η οικογένεια που αφήνει πίσω τους συγγενείς και την πατρίδα, νιώθει άσχημα. Έμφαση δίνεται στη μητέρα και στο νεαρό αγόρι, τον Λάκη: *«η μάνα κλαίει ασταμάτητα. Ο Λάκης μένει πλάι της λυπημένος»* (ό.π.: 11), κάτι που δείχνει και πώς αντιλαμβάνεται το ίδιο το παιδί τη μετανάστευση, όμως δεν εμφανίζεται να κλαίει, καθώς υποστηρίζει τη μητέρα του. Επιπλέον, ο πατέρας είναι κι αυτός πολύ λυπημένος, αλλά ως άντρας προσπαθεί να μην το δείχνει και να υποστηρίζει και ο ίδιος τη σύζυγό του που είναι κλονισμένη: *«Η μητέρα να κρατά σφιχτά την τσάντα της και ο πατέρας να καπνίζει, σκεφτικός κι αμίλητος»* (ό.π.: 17).

Το ταξίδι τους συνεχίζεται από τον Πειραιά προς την Ιταλία με πλοίο, όμως το παιδί αρρωσταίνει και έτσι η αφήγηση γίνεται λιγότερο λεπτομερής από αυτήν του προηγούμενου

ταξιδιού, καθώς το ίδιο δεν αντιλαμβάνεται τι συμβαίνει γύρω του: *«Το κεφάλι του πονάει τρομερά. Και τ' αυτιά του βουίζουν. Τα μάτια του, βαριά, τον καίνε»* (ό.π.: 18). Είναι γνωστό, πως τότε, την περίοδο του πραξικοπήματος στην Κύπρο, σε αυτά τα ταξίδια ο κόσμος αρρώσταινε και πόσο μάλλον τα ανήλικα παιδιά, τα οποία δεν άντεχαν την ταλαιπωρία. Και στα δύο βιβλία αυτό γίνεται φανερό, καθώς και τα δύο αγόρια, ο Λάκης και ο Τέλης, αρρωσταίνουν και έχουν τα ίδια συμπτώματα, όπως πυρετό και το γεγονός ότι δεν αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα.

Έπειτα, η οικογένεια μεταβαίνει σε τρένο, το οποίο φαίνεται πολύ περίεργο, αλλά ταυτόχρονα ωραίο στον Λάκη, που δεν έχει μπει ξανά σε αυτό το μεταφορικό μέσο. Γι' αυτόν τον λόγο κάνει συνέχεια ερωτήσεις στην αδελφή του, την Κούλα: *«Πόσο μεγάλο είναι το τρένο Κούλα;... Ως τώρα τα έβλεπε μονάχα στα βιβλία. Μα είναι θαυμάσιο να κάθεται μέσα κι αυτό, τσαφ-τσούφ να σε πάει, να σε πάει και να μη σταματά»* (ό.π.: 19). Το επόμενο μεταφορικό μέσο που χρησιμοποιούν οι νέοι μετανάστες, είναι ένα πλοiάριο σε άσχημη κατάσταση που τους μεταφέρει από την Γαλλία στην Αγγλία: *«Το κομμάτι εκείνο από το Κάλε της Γαλλίας ως το Ντόβερ της Αγγλίας το περάσανε σ' ένα άθλιο πλοiάριο που χοροπήδαγε στα κύματα»* (ό.π.:24), στο οποίο αρρωσταίνει η αδελφή του Λάκη, η οποία δεν άντεξε ούτε αυτή τις άσχημες συνθήκες της μεταφοράς. Ο πατέρας της υπόσχεται πως όταν γυρίσουν στην πατρίδα θα πάνε με αεροπλάνο: *«-Θα οικονομήσουμε λεφτά και θα επιστρέψουμε με αεροπλάνο, βεβαιώνει ο πατέρας. Βάσταξε Κούλα, σε λίγο φτάνουμε»* (ό.π.: 24). Αυτό δείχνει πως όσοι φεύγουν για έναν ξένο τόπο με μοναδικό σκοπό τους ένα καλύτερο μέλλον, θεωρούν ότι μόλις μαζέψουν χρήματα θα επιστρέψουν στην πατρίδα τους, όμως λίγοι είναι αυτοί που το κατάφεραν σε βάθος χρόνων.

Είναι συνηθισμένο φαινόμενο, όταν κάποιος μεταναστεύει, επιλέγει μια χώρα στην οποία έχει συγγενείς, ώστε να τον βοηθήσουν στην εγκατάστασή του στην νέα πατρίδα. Το ίδιο συμβαίνει και στο βιβλίο αυτό, όπου η οικογένεια έχει τον θείο και τη θεία του Λάκη, οι οποίοι τους καλούν στο σπίτι τους για να μείνουν μέχρι να βρουν το δικό τους: *«Φτάνουν επιτέλους στις θείας. Το σπίτι τους, λένε, βρίσκεται στο βόρειο Λονδίνο»* (ό.π.: 27). Ο θείος έχει κανονίσει ήδη μια δουλειά στον πατέρα του Λάκη, ο οποίος ξεκινάει αμέσως την εργασία του: *«Ο πατέρας πρωί-πρωί ξεκίνησε δουλειά σ' ένα εργοστάσιο. Εκεί δουλεύει ο θείος από χρόνια. Ο ιδιοκτήτης είναι πατριώτης και φίλος»* (ό.π.: 27). Ενώ, η μητέρα του θέλει κι αυτή να εργαστεί, για να βρουν γρήγορα κατοικία, αλλά και για να εκπληρωθεί η βαθύτερή της επιθυμία, η οποία είναι να

μαζέψουν χρήματα για την επιστροφή στην πατρίδα: «*Η μάνα αρχίζει να μουρμουρά. –Θέλω κι εγώ να δουλέψω*» (ό.π.: 27).

Όσον αφορά το αγόρι, αντιμετωπίζει την όλη κατάσταση πολύ δύσκολα, καθώς η οικογένεια παύει να ασχολείται τόσο πολύ μαζί του, εξαιτίας των προβλημάτων που έχουν. Το γεγονός αυτό λυπεί βαθύτατα το παιδί: «*Από χτες που φτάσανε δεν ακούει τίποτ' άλλο, από τις λέξεις 'δουλειά', 'λεφτά'*». Ιδιαίτερα, ο πρώτος μήνας της μετανάστευσης είναι δυσβάστακτος, νιώθει μοναξιά και θεωρεί πως οι ημέρες του περνούν πολύ αργά: «*Πόσο βαριά περνούν για τον Λάκη οι μέρες, κανένας δεν το ξέρει. Όλοι φεύγουν, ο θείος, η θεία, ο πατέρας, η μάνα και η Κούλα ακόμα. Μένει μοναχό..*» (ό.π.: 33), γι' αυτό και νοσταλγεί την πατρίδα του, στην οποία δεν είχε τέτοια προβλήματα και ήταν χαρούμενος παίζοντας με τα ζώα του χωριού: «*Θυμάται τότε τ' αγαπημένα ζώα της αυλής τους στο χωριό*» (ό.π.: 31). Η λαχτάρα του είναι τόσο μεγάλη, που όταν ακούει από την αδερφή του ότι φεύγουν, πιστεύει ότι επιστρέφουν στην πατρίδα τους, αλλά γρήγορα κατανοεί ότι απλά μετακομίζουν σε δικό τους σπίτι: «*Νιώθει την καρδιά του να σκιρτά. Για λίγο. Όχι, δεν είναι για την πατρίδα. Πάνε σε άλλο σπίτι. Ψηλό το ενοίκιο, μα θα τα βγάλουνε πέρα*» (ό.π.: 32). Επομένως, συνηθισμένο φαινόμενο της μετανάστευσης είναι ότι οι μετανάστες δυσκολεύονται στις ξένες χώρες εξαιτίας των υψηλών ενοικίων.

Όμως και η αδελφή του, στην οποία ο Λάκης έχει μεγάλη αδυναμία, δείχνει να πιέζεται από την μετανάστευση και να χάνει την υπομονή της. Αυτό φαίνεται μέσα από έναν διάλογο των δύο αδελφών: «*-Τι σημαίνει 'υπόγειος' Κούλα; Ρωτάει. –Άσε με και συ τώρα... Του πετάει φορτισμένη. Τα μάτια του γεμίζουν δάκρυα... Η Κούλα έρχεται και κάθεται μπροστά του. Τα μάτια της κατακόκκινα. Σίγουρα έκλαιγε όλο το βράδυ. Πέφτει στη αγκαλιά της... -Υπομονή Λάκη μου, πρέπει να' χουμε υπομονή. Μα η δική μου, μου έφυγε γρήγορα*» (ό.π.: 28). Στην ίδια ψυχολογική κατάσταση βρίσκεται και η μητέρα, η οποία δεν αντέχει το νέο μέρος και τις συνθήκες. Έχει συχνά ξεσπάσματα και αυτό φανερώνει τις δυσχέρειες της μετανάστευσης: «*Δε θ' αντέξω σας το λέω. Θα φύγω. Κι αν σας αρέσει εσάς να μείνετε. Εγώ φεύγω μοναχή. Καταλάβετε το. Είχα δίκιο, λοιπόν, που δεν συμφωνούσα να φύγουμε από τον τόπο μας*» (ό.π.: 29).

Συνηθίζεται οι οικονομικοί μετανάστες όπως η οικογένεια του Λάκη, να παίρνουν μαζί τους μόνο τα απαραίτητα πράγματα και αυτό συμβαίνει και σε αυτήν την περίπτωση: «*Τα πράγματά τους είναι στοιβαγμένα σε δύο μπαούλα, τέσσερις μπόγους και δύο τσάντες. Οι*

αποσκευές τους μαζί κι ο θησαυρός της μάνας, που όπου να 'ναι θα τον πουλήσουνε για χίλια δύο πράγματα που χρειάζονται για το σπίτι» (ό.π.: 36). Είναι φανερό πως η οικογένεια αυτή, όπως και πολλές, κρατούσαν μαζί τους κατά τη μετανάστευση κάποιο οικογενειακό κειμήλιο ή κοσμήματα, τα οποία πουλούσαν για την επιβίωσή τους στις χώρες υποδοχής, καθώς τα χρήματα τον πρώτο καιρό δεν επαρκούν: «-Τα λεφτά φεύγουν, γίνονται καπνός» (ό.π.: 36). Και το παιδί αντιμετωπίζει πολύ ώριμα την κατάσταση και κατανοεί τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γονείς και η αδελφή του: «Ο Λάκης αντιλαμβάνεται πόσο σκληρά εργάζονται όλοι» (ό.π.: 36). Γι' αυτό και προσπαθεί να τους βοηθήσει με όποιον τρόπο μπορεί στις δουλειές του σπιτιού, ακόμα και να εργαστεί σκέφτεται: «Θα τους παρακαλέσει να βρύνε και σ' αυτόν μια δουλειά. Είναι ντροπή, θα τους πει, όλοι να δουλεύετε κι εγώ να τεμπελιάζω. Σήμερα καθάρισε τις φακές, έπλυνε τα χόρτα και τα φρούτα, να που δουλεύεις θα του πουν» (ό.π. 39).

Είναι συχνό φαινόμενο οι μετανάστες να εργάζονται σκληρά για να επιβιώσουν στην χώρα που έχουν επιλέξει να εγκατασταθούν, όπως κάνουν και οι γονείς του μικρού Λάκη. Όμως, η σκληρή δουλειά είναι επίπονη και φέρει συνέπειες. Το ίδιο συμβαίνει και με τη μητέρα του παιδιού, η οποία αρρωσταίνει και γι' αυτό αναγκάζεται να βρει άλλη δουλειά, καθώς θα πρέπει να συνεχίσει να συνεισφέρει στο εισόδημα της οικογένειας: «*Η μητέρα αρρώστησε εξαιτίας της δουλειάς της. Η ορθοστασία και η υγρασία της έφεραν ρευματισμούς.. έχει να κάνει σοβαρές σκέψεις και να πάρει μεγάλες αποφάσεις. Πρέπει ν' αλλάξει δουλειά. Να βρει μια λιγότερο κουραστική» (ό.π.: 59).*

Έτσι, λοιπόν η μητέρα βρίσκει μια νέα εργασία, στην οποία θα ράβει ρούχα στο σπίτι τους και θα πληρώνεται ανάλογα με την ποσότητα που θα παραδίδει. Αυτός αποτελούσε ένας πολύ συνηθισμένος τρόπος εργασίας των μεταναστριών εκείνη την εποχή, μαζί με εκείνον του εργοστασίου: «*Η μητέρα άφησε τη δουλειά στο εργοστάσιο και θα εργάζεται στο σπίτι... Σήμερα θα φέρουνε μια ραπτομηχανή για τη μητέρα και θα ράβει εδώ. Θα ράβει και θα πληρώνεται με το κομμάτι» (ό.π.: 62). Τον Λάκη δείχνει να τον ενοχλεί το γεγονός ότι η μητέρα του εργάζεται τόσο εντατικά, καθώς δεν του δίνει ιδιαίτερη προσοχή και δείχνει πολύ αφοσιωμένη στη δουλειά της: «*Ο Λάκης έχει συχνά την εντύπωση πως τη μάνα του την πιάνει μανία. Να τελειώνει όλο και πιο πολλά κομμάτια, να βγάζει όλο περισσότερο λεφτά. Σταματά λίγο το μεσημέρι να ετοιμάσει το φαγητό, να στρώσει το τραπέζι και συνεχίζει ως το βράδυ» (ό.π.: 66).**

Μια γνωριμία με δυο συμπατριώτες που θα χαροποιήσει ιδιαίτερα τον πατέρα και θα προβληματίσει τον Λάκη, είναι και αυτοί μετανάστες στην Αγγλία, κι έχουν οικονομική άνεση: *«Ο πατέρας συνοδεύει τους ξένους ως κάτω στη λεωφόρο κι αυτό για να πούνε ακόμα δυο τρείς κουβέντες. –Όταν δει συμπατριώτες ενθουσιάζεται, συγκινείται, παρατηρεί η μητέρα. –Είναι είκοσι χρόνια μετανάστες. Τώρα έχουν δικό τους εργοστάσιο. Ξεκίνησαν κι αυτοί σαν εμάς. Απλοί εργάτες»* (ό.π.: 64). Η τελευταία αυτή φράση είναι που ανησυχεί το αγόρι, γιατί φοβάται ότι δεν θα επιστρέψουν ποτέ στην πατρίδα τους και θα μείνουν και αυτοί τόσα χρόνια στον ξένο τόπο: *«Ο Λάκης τρομάζει. Είκοσι χρόνια. Τόσα, τόσα πολλά; Πως άντεξαν; –Αν μας αρέσει και συνηθίσουμε, θα μείνουμε κι εμείς, συνεχίζει ο πατέρας χωρίς να καταλάβει πως αυτό ήταν μια μαχαιριά για όλους»* (ό.π.: 65).

Στην Αγγλία υπήρχαν και υπάρχουν πολλοί ακόμη Έλληνες μετανάστες, που έκαναν οικογένειες και πέτυχαν οικονομικά, για αυτό και παρέμειναν στην χώρα αυτή για πολλές γενιές: *«Λένε πως εδώ ζούνε πολλοί Έλληνες, λέει η Κούλα στον Λάκη. Μετανάστες από χρόνια. Ζούνε εδώ και έχουν κάνει μερικοί μεγάλη περιουσία»* (ό.π.: 143). Βέβαια οι άνθρωποι αυτοί δεν ξέχασαν ποτέ την πατρίδα τους και την νοσταλγούν διαρκώς. Το ίδιο κάνει και ο μικρός Λάκης σε όλο σχεδόν το μυθιστόρημα. Μόνο σε ένα σημείο δείχνει να ‘ξεχνά’ για λίγο την όμορφη πατρίδα του, μετά από έναν χρόνο διαμονής στην χώρα, όταν πηγαίνει εκδρομή σε το σχολείο του σε μέρη της Αγγλίας που δεν είχε ξαναδεί: *«Πόσο άτυχος και δυστυχισμένος ένιωθε τότε που πήρανε τον δρόμο της ξενιτιάς. Όχι πως τώρα η λαχτάρα του για την Γιαλούσα έσβησε. Μα να, όλα τούτα ολόγυρα του τον μαγεύουν»* (ό.π.: 141). Ενώ, η αδελφή του νιώθει ακόμα έντονη την νοσταλγία για την πατρίδα και κάθε φορά που την αναφέρει ή την σκέφτεται, βουρκώνει: *«Μερικά σπίτια έχουν φράχτες με αναρριχόμενες μηλιές. –Οι δικές μας είναι αλλιώςτικες, λέει η Κούλα με την καρδιά γεμάτη νοσταλγία για την μικρή πατρίδα. Ο Λάκης βλέπει τα μάτια της που βουρκώνουν»* (ό.π.: 145).

Το ίδιο συμβαίνει και σε δύο άλλους μετανάστες συμπατριώτες, τους οποίους τους συναντούν ο Λάκης και η αδελφή του στην εκδρομή του σχολείου. Ο κύριος Πέτρος και η κυρία Μπέτυ Φωκά, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες ενός εστιατορίου και ζουν σαράντα χρόνια στην Αγγλία. Όμως, ο κύριος Φωκάς δείχνει να μην έχει ξεχάσει ούτε στιγμή την πατρίδα και συγκινείται όταν βλέπει τα δυο παιδιά: *«Κλαίει, σκουπίζει τα δάκρυά του και ξανακλαίει. Τα παρακαλεί να*

κάτσουν. Αντίκρυ του. Τους μιλάει για την ζωή του. Αφησε τον Δαυλό νέος πολύ, σχεδόν παιδί, στα δεκαέξι του. Σαράντα χρόνια τώρα μετανάστης» (ό.π.: 148).

Μια χαρακτηριστική φράση του μυθιστορήματος που αποδεικνύει τη μεταναστευτική κίνηση του ελληνικού πληθυσμού είναι αυτή του κύριου Φωκά, στην οποία αναφέρεται στον ξενιτεμό της οικογένειάς του: «Υστερα φύγαμε όλοι, ξενιτευτήκαμε. Στην Αγγλία, στην Αμερική, στην Αυστραλία, στον Καναδά. Τέσσερα αδέρφια στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα» (ό.π.: 149). Εδώ, φαίνονται πολύ ξεκάθαρα οι τέσσερις ‘δημοφιλέστεροι’ προορισμοί των Ελλήνων μεταναστών της εποχής εκείνης.

Στο τέλος του μυθιστορήματος, βλέπουμε τον μικρό Λάκη να παραμένει μετανάστης στην Αγγλία και να μεγαλώνει εκεί, όπως συμβαίνει συχνά. Όμως, ακόμα νοσταλγεί την πατρίδα του και επιθυμεί να επιστρέψει: «Τρέχει να προλάβει τη Γιαλούσα, το μικρό αγαπημένο χωριό που γεννήθηκε...» (ό.π.: 173).

Το ίδιο αίσθημα της νοσταλγίας για την πατρίδα υπάρχει και στο μυθιστόρημα *Για την άλλη πατρίδα*. Εκείνος που έχει πιο δυνατό το αίσθημα αυτό μέσα του, είναι ο παππούς της οικογένειας, ο οποίος έζησε στον τόπο του και αναγκάστηκε να ξενιτευτεί: «*Ημουν μικρός αγαπητέ μου, όταν φύγαμε από τον τόπο μας και ήρθαμε στην Αργολία, μα την πατρίδα τη θυμούμαι πολύ έντονα...*» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 13). Σημαντική αναφορά στην οποία φαίνεται ότι θυμάται πάντα τον τόπο του και επιθυμεί να επιστρέψει σε αυτόν, είναι το γεγονός ότι αφηγείται την ίδια ιστορία πολλές φορές και πάντα τονίζει την επιθυμία του για επιστροφή: «*άρχισε να διηγείται για ακόμη μια φορά την ιστορία του. Έτσι κάπως άρχιζε πάντα. Έπειτα εξιστορούσε τις καλές και τις κακές μέρες που πέρασαν οι γονείς του, ο ίδιος, μετά τα παιδιά του... Και τελείωνε με τον καημό του γυρισμού στην πατρίδα*» (ό.π.:13).¹

Όλη η οικογένεια αγαπάει ιδιαίτερα τη χώρα της και το αίσθημα της φιλοπατρίας είναι πολύ έντονο, αν και πολλοί από αυτούς δεν την έχουν δει ποτέ τους. Τη γνωρίζουν μόνο από τις ατελείωτες και λεπτομερείς περιγραφές του παππού, ο οποίος μαζί με τον θείο φροντίζουν να την μάθουν και τα μικρά παιδιά: «*Κοίταξε να μάθεις στα παιδιά όσα πρέπει να ξέρουν για τον τόπο τους. Μα τους τα είχε μάθει κιόλας ο θείος Ιάσοντας για την πατρίδα! Κι ας μην είχε πάει*

¹ Άλλο ένα απόσπασμα που εμφανίζει την επιθυμία όλων για επαναπατρισμό είναι: «*Ο παππούς, ο πατέρας, όλοι ήθελαν να γυρίσουν στον τόπο τους, στη Γαλαζώνησο*» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 15).

ποτέ» (ό.π.: 27). Προσπαθούν να μην ξεχάσουν την Γαλαζόνησο και την εθνικότητά τους, καθώς βρίσκονται πολλά χρόνια στην ξένη χώρα: «η οικογένεια Ιακώβου είχε αφήσει τη Γαλαζόνησο στις αρχές του αιώνα, το 1905» (ό.π.: 18). Ο Τέλης και οι αδελφές του είναι η τρίτη γενιά που παραμένει εκεί και είναι λογικό να υπάρχει ο φόβος των μεγαλύτερων να μην λησμονήσουν τα παιδιά την καταγωγή τους, γι' αυτό και φροντίζουν να ενδυναμώνουν την εθνική τους συνείδηση: «'Το μόνο που θα μας σώσει' του έλεγε, 'είναι να διατηρήσουμε, όσο μπορούμε, την εθνική μας συνείδηση'» (ό.π.: 26).²

Όπως και στην οικογένεια του Λάκη, στο βιβλίο *Τα δέντρα που τρέχουν*, έτσι και η οικογένεια του μικρού Τέλη περνάει πολλές δύσκολες στιγμές στην χώρα υποδοχής, μόνο που εδώ οι δυσκολίες διαφέρουν, καθώς σε αυτήν την χώρα υπάρχει δικτατορικό καθεστώς και τους στερούνται πολλά δικαιώματα: «Δικτάτορες που μας στερούν την ελευθερία μας και δεν μας επιτρέπουν ούτε να φύγουμε όσοι δεν μπορούμε να ζήσουμε πια εδώ» (ό.π.: 24). Επομένως, είναι πολύ δύσκολο για την οικογένεια να επιστρέψει στην πατρίδα της, καθώς κάτι τέτοιο θα θεωρούνταν προδοσία της χώρας υποδοχής, της Αργοβίας και των νόμων της. Σε ένα καθεστώς δικτατορικό, μια τέτοια κίνηση θα είχε τραγικές επιπτώσεις μέχρι και βασανισμούς: «Δεν υπήρχε δικαιολογία να θέλουν να γυρίσουν στην άλλη, την παλιά τους πατρίδα. 'Όσοι θέλουν να φύγουν είναι προδότες' τους έλεγαν. Κι ήξεραν όλοι καλά τους 'προδότες' τι βάσανα τους περίμεναν» (ό.π.: 15).

Όμως, η οικογένεια έχει αγανακτήσει με όλα αυτά και οι στερήσεις που έχουν βιώσει γίνονται έντονα αντιληπτές από τον μονόλογο του πατέρα του Τέλη, ο οποίος δεν αντέχει πλέον την στέρηση των δικαιωμάτων τους και επιθυμεί να είναι ελεύθεροι: «Να γυρίσει με το καλό στη πατρίδα. Μπορεί να τον περίμεναν βάσανα, δυσκολίες εκεί που θα πήγαινε. Μα θα ήταν ελεύθερος! Ελεύθερος να έλεγε ό, τι πίστευε, να έκανε ό, τι νόμιζε εκείνος σωστό, για τον ίδιο, για τα παιδιά του, για την πατρίδα. Θα μπορούσε να έχει φίλους τους ανθρώπους που προτιμούσε, να διαβάζει ό, τι του άρεσε. Θα μιλούσε δίχως φόβο την γλώσσα του. Θα κρατούσε φανερά τα έθιμα και τις συνήθειες του τόπου του... Θα μπορούσε ακόμη να πηγαίνει εκκλησία» (ό.π.: 58). Το απόσπασμα αυτό δείχνει ξεκάθαρα τα ανθρώπινα δικαιώματα που στερούνται οι μετανάστες από τη χώρα υποδοχής και ένα βασικό είναι ότι τους αναιρείται η ελευθερία λόγου και επιλογών.

---

² Επίσης: «-Εμείς είμαστε Γαλαζόνησοι, τους έλεγε. Αυτό να μην το ξεχνάτε». (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 27).

Από τα λόγια του παππού για την οικογένειά του, όταν πρωτοήρθαν στην Αργοβία, διαφαίνεται ότι οι γονείς του ξενιτεύτηκαν με σκοπό ένα καλύτερο ‘αύριο’ για τα παιδιά τους: *«ξενιτεύτηκε για να ζήσει ελεύθερος και να εξασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά του»* (ό.π.: 18), όπως συμβαίνει και στη σύγχρονη εποχή, και κατάφεραν να εγκατασταθούν και να αποκτήσουν κάποια οικονομική άνεση: *«Ρίζωσε στην Αργοβία, πρόκοψε, έκανε πλούτοι»* (ό.π.: 18). Όμως, οι γονείς του παππού, πέρασαν και από διάφορες δυσχέρειες, αλλά κυρίως η μητέρα του, που έμεινε αβοήθητη όταν ο πατέρας του παππού πέθανε: *«Τον έθαψαν στην ξένη γη, που την ένιωθε σαν δεύτερη πατρίδα. Η γυναίκα του δίχως σπιτικό, δίχως χρήματα, εγκαταστάθηκε με τα δύο της παιδιά σε ένα σπίτι που μόλις τους χωρούσε. Έζησε όσο για να προλάβει να παντρέψει τη θυγατέρα της με κάποιον από την πατρίδα»* (ό.π.:19). Εδώ φαίνεται και το γεγονός ότι οι μετανάστες προτιμούσαν να παντρεύονται με άτομα της ίδιας εθνικότητας, για αυτό και παρέμεναν τόσο ενωμένοι.

Η ενότητα και η αλληλεγγύη που διακρίνεται μεταξύ των Ελλήνων μεταναστών γίνεται αντιληπτή, όταν η οικογένεια του Τέλη παίρνει υπό την προστασία της μια κοπέλα, τη Ναταλία, η οποία έχει περάσει και αυτή άσχημες στιγμές κατά την μετανάστευσή της στην Αργοβία, καθώς είναι ορφανή και ο μοναδικός συγγενής της βρίσκεται μετανάστης σε άλλη μακρινή χώρα: *«Ο μοναδικός συγγενής της που είχε ήταν ένας θείος, αδελφός της μάνας της. Μα ήταν πολύ μακριά, εγκατεστημένος χρόνια στην Νέα Ωκεανίδα»* (ό.π.: 44). Έτσι, λοιπόν, την έκαναν μέλος της οικογένειάς τους και της έδωσαν απλόχερα την ζεστασιά που χρειαζόταν: *«στην οικογένεια Ιακώβου είχε βρει την ζεστασιά που της έλειπε»* (ό.π.: 44).

Εξαιτίας αυτής της σχέσης τους με τη Ναταλία, όταν αποφασίζουν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, την παίρνουν μαζί τους. Βέβαια, η απόφασή τους αυτή πραγματοποιείται μόνο μετά από πλαστογραφία, καθώς δήλωσαν πως ανήκουν στους Ισαδαίους που τους επιτρεπόταν ο επαναπατρισμός. Όλοι τους νιώθουν μεγάλη ανυπομονησία και χαρά για την επιστροφή τους στην πατρίδα: *«Δέχτηκαν οι αρχές να δώσουν διαβατήρια. Είναι αλήθεια! Θα φύγουμε! Τα παιδιά βάλθηκαν να χοροπηδούν!»* (ό.π.: 48) και κυρίως η μητέρα του Τέλη, η οποία έζησε στον τόπο τους και τον γνωρίζει πολύ καλά: *«Εκείνη που είχε ζήσει τα μικρά της χρόνια σε δικά τους χώματα, φαινόταν να νιώθει ακόμα πιο μεγάλη τη λαχτάρα του γυρισμού»* (ό.π.: 38).

Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα *Τα δέντρα που τρέχουν*, στο οποίο η οικογένεια του Λάκη φαίνεται να μην επιστρέφει στον τόπο της, στο βιβλίο *Για την άλλη πατρίδα*, η οικογένεια Ιακώβου καταφέρνει να επιστρέψει στην πατρίδα και ο Τέλης βιώνει τον επαναπατρισμό τους πολύ έντονα, καθώς επιθυμεί πολύ να δει τον τόπο του. Αλλά το παιδί έχει μεγαλώσει στην Αργοβία και όσο και αν το ενοχλεί ο τρόπος που τους φέρονται οι αρχές, όταν φεύγουν από το σπίτι τους, βρίσκει μια δικαιολογία για να επιστρέψει και να το ‘αποχαιρετήσει’. Ο Τέλης είναι πολύ δεμένος με το σπίτι αυτό και είναι λογικό να συγκινείται τόσο: «*Ήθελε μονάχα να αποχαιρετήσει το σπίτι τους, το σπίτι που είχε ζήσει όσα χρόνια θυμόταν απ’ τη ζωή του... Ακούμπησε με τα χέρια τους τοίχους... Να το καλό τους το δωμάτιο! Το τραπέζι που έτρωγαν... Να το δωμάτιο των γονιών του! Που έτρεχε όταν ήταν μικρούλης...*» (ό.π.: 59).

Όπως και το μακρινό ταξίδι της μετανάστευσης στο βιβλίο *Τα δέντρα που τρέχουν*, στο οποίο η οικογένεια μεταναστεύει στην Αγγλία με διάφορα μεταφορικά μέσα, έτσι και εδώ στο *Για μια άλλη πατρίδα* η οικογένεια του Τέλη κάνει ένα ταξίδι με τρένο και έπειτα με πλοίο για να φτάσουν σε μια άλλη χώρα και από εκεί να μεταβούν με άλλο πλοίο στην πατρίδα τους. Το ταξίδι παραμένει ατελείωτο και κουραστικό, όπως γινόταν τα περισσότερα ταξίδια εκείνη την εποχή: «*Το ταξίδι ως το λιμάνι ήταν μακρύ... θα πήγαινε ως εκεί με το τρένο*» (ό.π.: 56). Η μοναδική διαφορά των δυο βιβλίων είναι ότι στο ένα μεταναστεύουν σε ξένη χώρα και στο άλλο μετά από πολλά χρόνια μετανάστευσης, επιστρέφουν στην πατρίδα τους. Για το παιδί η μετακίνηση αυτή ενός ολόκληρου πληθυσμού, αυτού των Ισαδαίων, είναι μια πρωτόγνωρη εμπειρία και για αυτό ζητάει να βγει στο κατάστρωμα: «*Ο Τέλης ζήτησε να μείνει στο κατάστρωμα. Ήθελε να χαζέψει την κίνηση στο λιμάνι. Τέτοιο θέαμα δεν είχε τύχει να ζαναδεί*» (ό.π.: 63).

Βέβαια, σε αυτό το μυθιστόρημα ο μικρός Τέλης βιώνει ακόμα πιο δύσκολα το ταξίδι της επιστροφής, καθώς αναγκάζεται να γίνει λαθρεπιβάτης μαζί με τον θείο του τον Ιάσονα που καταζητείται: «*Να μπω στο πλοίο λαθρεπιβάτης*» (ό.π.: 66). Το γεγονός αυτό ωριμάζει το αγόρι που θα πρέπει να φανεί δυνατό σε αυτό που θα επακολουθούσε, θα ζούσαν αρκετές ημέρες μέσα σε ένα κιβώτιο στο πλοίο, κάτω από άθλιες συνθήκες: «*Θα τρώμε και θα πίνουμε όσο έχουμε υπολογίσει... Από εδώ η τουαλέτα μας, είπε με αστεία φωνή κι έδειξε τις χοντρές πλαστικές σακούλες... Στο νερό θα πρέπει να κάνουμε οικονομία... Η ζέστη ήταν αφόρητη, η δίψα τους έκαιγε το λαρύγγι... Την νύχτα ένιωθαν κρύο*» (ό.π.: 90). Είναι λογικό, λοιπόν, το παιδί να

αρρωστήσει με αυτήν την κατάσταση, ψυχολογικά, καθώς είναι αφόρητο για ένα μικρό αγόρι να μένει κλεισμένο σε ένα κιβώτιο: *«Πόσο δύσκολο, πόσο αφόρητο ήταν για ένα παιδί να είναι έτσι φυλακισμένο»* (ό.π.: 90-91)³, αλλά και σωματικά όπως συνέβη και με τον Λάκη: *«-Έχεις πυρετό, θαρρώ, ψιθύρισε ο θείος»* (ό.π.: 92).

Όταν πια καταφέρνει όλη η οικογένεια μετά από μεγάλες δυσχέρειες, ιδιαίτερα για τον Τέλη, να φτάσει στην πατρίδα της, είναι πολύ χαρούμενη. Κυρίως τα μικρά παιδιά δείχνουν πολύ ενθουσιασμένα με τα τοπία που έβλεπαν και ο Τέλης θυμάται τις περιγραφές του παππού του: *«Τα παιδιά κοιτούσαν μαγεμένα τριγύρω... Τα χωράφια με τα σπαρτά, τα χωριά με τους ανθρώπους που μιλούσαν τη γλώσσα τους, τις ταμπέλες που ήταν γραμμένες στα γαλαζονησιώτικα... Γνώριμα φάνηκαν και στους άλλους όλα τριγύρω. Ίδια, όπως τα περιέγραφε ο παππούς»* (ό.π.: 105).

Όμως, μετά από λίγο καιρό που βρίσκονται πίσω στην χώρα τους, η οποία περιγράφεται από την συγγραφέα και απεικονίζει ολοκάθαρα την Κύπρο λίγο πριν το πραξικόπημα: *«Η Γαλαζώνησος είναι μια ελεύθερη και ανεξάρτητη μικρή χώρα που κανένας δεν μπορεί να την βλάψει. Την ελευθερία της την έχουν εγγυηθεί δυνάμεις μεγάλες. Έχουν υπογραφεί συμφωνίες για την ασφάλειά της... Γι' αυτό άλλωστε δεν έχει κανονικό στρατό, ούτε όπλα»* (ό.π.: 114). Έτσι, ξεκινούν άλλες δυσκολίες για την οικογένεια, καθώς το καθεστώς γίνεται δικτατορικό: *«Να λένε γι' ανθρώπους γνωστούς, που καταδιώκονταν και φυλακίζονταν για τις ιδέες τους. Και για δικτάτορες που κρατούσαν την εξουσία με το έτσι θέλω»* (ό.π.: 113).

Όταν ξεσπάει η 'μπόρα', το αγόρι δείχνει πολύ τρομαγμένο, βιώνει τον πόλεμο με φρικτό τρόπο και χαράζονται στο μυαλό του εικόνες που σημαδεύουν την ψυχή του: *«Θυμάται τις φλόγες που έβγαιναν από το δάσος, τις βροντές που δεν έλεγαν να σταματήσουν»* (ό.π.: 116). Μια ακόμη πολύ χαρακτηριστική φράση του Τέλη για το σκηνικό που έβλεπε μπροστά του κατά την διάρκεια του πολέμου είναι όταν αναφέρεται στους τραυματίες: *«Στο μυαλό του χαράζονται μονάχα φωνές από πανικόβλητα γυναικόπαιδα, ουρλιαχτά από λαβωμένους, θόρυβοι από κανόνια, βόμβες και πυροβόλα»* (ό.π.: 117). Γι' αυτό και αναγκάζεται να καλύψει τα μάτια του. Τέτοιες

---

³ Ένα ακόμα χαρακτηριστικό απόσπασμα της αγανάκτησης του παιδιού μέσα στο κιβώτιο: *«Γιατί όλο και χειρότερο αισθανόταν. Όλο και χειρότερα. Και ας μην το ξεστόμιζε. Είχε μουδιάσει. Πονούσε ολόκληρος. Πνιγόταν. Λαχταρούσε να περπατήσει, να τρέξει, να πηδήξει... Ελεύθερος...»* (ό.π.: 91).

σκηνές φρίκης είναι πολύ δύσκολες για οποιονδήποτε, πόσο μάλλον για ένα παιδί με μια ευαίσθητη ψυχή: «*Σκέπασε τα μάτια του από τη φρίκη*» (ό.π.: 117).

Σημαντικό είναι για την οικογένεια ότι έχουν επιστρέψει στην πατρίδα τους και παρ' όλη την άσχημη κατάσταση πολέμου, δημιουργήθηκαν, με την βοήθεια του Κράτους και των Μη Κερδοσκοπικών Οργανισμών, καταυλισμοί: «*Άνθρωποι του κράτους και του Ερυθρού Σταυρού έφεραν κουβέρτες και τρόφιμα... Ο καταυλισμός ήταν έτοιμος. Και σε μια από τις σκηνές θα έμεναν τώρα κι εκείνοι*» (ό.π.: 127). Έτσι, η οικογένεια σταδιακά ξαναφτιάχνει την ζωή της από την αρχή και όλες οι πληγές κλείνουν.

Συνοψίζοντας, διαφαίνεται ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει δυο βασικά χαρακτηριστικά: το πρώτο είναι ότι πάντα υπάρχουν δυσκολίες για μια οικογένεια που δεν βρίσκεται στον τόπο της και το δεύτερο είναι ότι πάντα στους μετανάστες υπάρχει έντονο το αίσθημα της φιλοπατρίας και της νοσταλγίας για την χώρα τους, καθώς και η επιθυμία για επιστροφή κάποια στιγμή σε αυτήν.

6.2. Στοιχεία ενσωμάτωσης και αφομοίωσης

Είναι γεγονός ότι για ένα παιδί είναι πιο εύκολο να ενσωματωθεί σε μια νέα κοινωνία, όταν πηγαίνει στο σχολείο, καθώς αυτό αποτελεί έναν χώρο στον οποίο συνδιαλέγεται και επικοινωνεί με άτομα της κοινωνίας. Αυτό συμβαίνει με τον μικρό Λάκη στο μυθιστόρημα *‘Τα δέντρα που τρέχουν’*, ο οποίος αρχίζει να αφομοιώνεται σταδιακά μέσα στο σχολείο, δημιουργώντας φιλίες και γνωριμίες με πρόσωπα που είναι μέλη της κοινωνίας ή έχουν αφομοιωθεί από αυτήν. Επιπλέον, ένα σημαντικό κομμάτι στο οποίο συνεισφέρει το σχολείο στην ενσωμάτωση του αγοριού, είναι ότι εκεί μαθαίνει την τοπική γλώσσα, η οποία αποτελεί απαρχή της ενσωμάτωσης: «*Α, ο Λάκης δεν φοβάται πια. Πάει μόνος του στην αυλή. Μόλις που κατάφερε ν’ ανακατευτεί λίγο με τα άλλα παιδιά*» (ό.π.: 50). Για ένα παιδί είναι ευκολότερο να προσαρμοστεί σε ένα νέο περιβάλλον, απ’ ότι για έναν ενήλικα. Για τον Λάκη χρειάστηκε μόλις δύο εβδομάδες για να συνηθίσει στο σχολείο και να μάθει λίγο την αγγλική γλώσσα: «*Δύο εβδομάδες τώρα ο Λάκης πηγαίνει μοναχός στο σχολείο κι έχει συνηθίσει αρκετά. Από μέρα σε μέρα μαθαίνει αρκετές λέξεις και μιλά πιο ελεύθερα*» (ό.π.: 54).

Όλη του η οικογένεια με το πέρασμα του χρόνου, αρχίζει να συνηθίζει και να ενσωματώνεται στην καθημερινότητα της νέας κοινωνίας: *«Η ζωή στο Λονδίνο μπαίνει σε κάποιο ρυθμό για τον Λάκη και την οικογένειά του. Συνηθίσανε κιόλας αυτά που πρώτα τους δυσαρέστησαν. Ίσως να μην ξέρει ακόμα καλά τ' αγγλικά, μα σίγουρα πάει καλά κι από μέρα σε μέρα πιο πολύ τα μαθαίνει και δεν φοβάται»* (ό.π.: 79). Στην ενσωμάτωση της οικογένειας βοηθάει πολύ η ελληνική κοινότητα. Τέτοιου είδους κοινότητες μεταναστών υπάρχουν σε πολλές χώρες υποδοχής και βοηθούν στην επικοινωνία και την αλληλεπίδραση μεταξύ των συμπατριωτών. Και εδώ παρουσιάζεται μια τέτοια κοινότητα, στην οποία συμμετέχουν Έλληνες και Ελληνοκύπριοι, μέσα από μια γιορτή που διοργανώνει: *«Μας καλούν σε μια γιορτή θα γίνει σε μια δική μας λέσχη. Θα χορέψουν, λένε, και θα τραγουδήσουν δικά μας παιδιά που φοιτούν σ' ελληνικά σχολεία»* (ό.π.: 102).

Το φαινόμενο της αφομοίωσης γίνεται ξεκάθαρο, όταν ο Λάκης αναφέρεται στο γεγονός ότι γνωρίζει πως στο σχολείο του βρίσκονται αρκετοί συμπατριώτες του, που όμως έχουν αφομοιωθεί τόσο στην αγγλική κοινωνία, εξαιτίας της μικρής ηλικίας τους, που δεν μοιάζουν για Έλληνες πια: *«Λένε πως είναι κι άλλα πατριωτάκια εδώ. Μα είναι πολύ μικρά και κανένα δεν ξέρει πια ελληνικά, για να με βοηθήσει. Μοιάζουν με Εγγλεζάκια τα πιο πολλά»* (ό.π.: 75). Βέβαια, σταδιακά και ο ίδιος ο Λάκης ενσωματώνεται στην κοινωνία και κυρίως στη σχολική κοινωνία. Με το πέρασμα του χρόνου βρίσκει περισσότερους φίλους Άγγλους, γίνεται καλύτερος στο σχολείο και δείχνει να νιώθει πολύ άνετα στον χώρο αυτόν. Συνεπώς, φαίνεται πως έχει ενσωματωθεί, αν ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι έχει μάθει τη γλώσσα: *«Στο σχολείο ο Λάκης προοδεύει και πάει πια, τους ξεπέρασε όλους. Κάνει παρέα και παίζει στην αυλή με τον Τομ, την Τζάνετ, τον Πίτερ... ακόμα κι ο Φάντλ δεν τον εκνευρίζει σαν τις πρώτες μέρες»* (ό.π.: 99). Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως ο Λάκης έχει συνηθίσει στην νέα χώρα και ακόμα και το μαυράκι ο Φάντλ που τον ενοχλούσε τόσο πολύ αρχικά, τώρα δείχνει να μην τον απασχολεί.

Ενώ, για τον Τέλη στο μυθιστόρημα *Για την άλλη πατρίδα*, η αφομοίωση έχει επέλθει πολύ ομαλά, παρ' όλο που το καθεστώς της χώρας είναι αυστηρό, καθώς έχει γεννηθεί εκεί και η οικογένειά του ζει πολλά χρόνια στον ξένο τόπο. Ο Τέλης είναι φυσικό να θεωρεί την Αργοβία, δεύτερη πατρίδα του: *«Εκεί που ζούσαν δεν ήταν κι άσχημα, έπαιζε αρκετά, πήγαινε σχολείο, είχε κάμποσους φίλους...»* (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 16). Επιπλέον, ο προπάππος του

Τέλη έχει πάρει την υπηκοότητα της χώρας από τότε που πρωτοήρθε στην Αργοβία: *«Πήρε την αργοβίτικη υπηκοότητα»* (ό.π.: 18).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αφομοίωση του ενός παιδιού, του Λάκη είναι δυσκολότερη, διότι έχει ζήσει στην πατρίδα του, έχει μεγαλώσει εκεί και στα δέκα του χρόνια φεύγει με την οικογένειά του στην Αγγλία. Επομένως, είναι κατανοητό να μην συνηθίσει αμέσως στο νέο περιβάλλον. Σε αντίθεση με τον Λάκη, ο Τέλης, που έχει γεννηθεί και έχει μεγαλώσει στην Αργοβία δεν έχει καμία δυσκολία αφομοίωσης, καθώς είναι μετανάστης τρίτης γενιάς και δεν περνάει το στάδιο της ενσωμάτωσης, αφού η οικογένειά του έχει ήδη αφομοιωθεί από την κοινωνία.

6.3. Το φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά-μετανάστες

Είναι πραγματικότητα ότι τα παιδιά, όταν βρίσκονται σε μια ξένη χώρα, στην οποία η καθομιλουμένη γλώσσα είναι διαφορετική από τη μητρική τους γλώσσα, έχουν την ικανότητα να μαθαίνουν την γλώσσα της χώρας υποδοχής πολύ γρήγορα. Αυτό συμβαίνει και με τον ήρωα της ιστορίας του βιβλίου *Τα δέντρα που τρέχουν*, τον Λάκη, τον οποίο τον βοηθά πολύ το νέο του σχολείο. Το σχολείο της χώρας υποδοχής είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος στο φαινόμενο της διγλωσσίας στα παιδιά μετανάστες, από παιδαγωγική και κοινωνιολογική πλευρά. Ο Λάκης επιθυμεί να μάθει γρήγορα την αγγλική γλώσσα: *«Τι όμορφα αλήθεια σαν μάθει μια καινούργια λέξη!»* (Πυλιώτου, 1985: 50). Έτσι μπορεί συνεννοηθεί με τους γύρω του και να αφομοιωθεί στο σχολικό περιβάλλον, καθώς η γλώσσα είναι μια από τους παράγοντες που ενώνουν την κοινωνία: *«Η περιέργεια τον βασανίζει, 'Λάκη' λέει στον εαυτό του, 'πρέπει να μάθεις γρήγορα αυτή τη γλώσσα. Δεν κάνει να παλαβώνεις όταν οι άλλοι χειροκροτούν και ενθουσιάζονται'»* (ό.π.: 50).

Ο Λάκης σταδιακά μαθαίνει την αγγλική γλώσσα και αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν εκτός από τον χώρο του σχολείου, την χρησιμοποιεί και στην καθημερινή του ζωή, μαζί με την ελληνική γλώσσα. Ένα παράδειγμα είναι όταν εύχεται στην αδελφή του χαρούμενα γενέθλια και της λέει το τραγούδι των γενεθλίων στα αγγλικά: *«Χάπι μπερθντέι του γιού... της τραγουδάει την ευχή του στα αγγλικά»* (ό.π.: 70). Μετά από λίγο καιρό ο Τυχερούλης, όπως αναφέρεται εξαιτίας

του ονόματός του που στα αγγλικά σημαίνει τυχερός, έχει μάθει άπταιστα την γλώσσα της χώρας υποδοχής: «*Στην αρχή τ' ανακατεύανε με τα ελληνικά, μισά-μισά. Τώρα τα μιλούν σαν Εγγλεζάκια*» (ό.π: 100). Μιλάει καθημερινά και τις δύο γλώσσες, καθώς δεν ξεχνά την μητρική του γλώσσα, τα ελληνικά, παρ' όλο που η αδελφή του ανησυχεί ότι την έχει ξεχάσει: «*-Είμαι πραγματικά λυπημένη. Πας να ξεχάσεις τα ελληνικά σου. Δεν τα μιλάς ελεύθερα πια. Και τον τόπο μας πάμε να τον ξεχάσουμε. Εσύ πιο πολύ απ' όλους μας. Είπαμε να μάθουμε τ' αγγλικά, να μορφωθούμε εδώ, όχι όμως να ξεχάσουμε την δική μας γλώσσα*» (ό.π: 100).

Ίσως η αδελφή του Λάκη να μην έχει άδικο για την ανησυχία της, καθώς είναι συχνό φαινόμενο τα παιδιά μετανάστες να ξεχνούν σταδιακά την μητρική τους γλώσσα, εξαιτίας της μικρής τους ηλικίας και της συνήθειάς τους να μιλούν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Όμως, το αγόρι δε θέλει να ξεχάσει την ελληνική γλώσσα, γιατί την συνδέει με την πατρίδα του, την οποία νοσταλγεί, και έχει την τάση να σκέφτεται 'ελληνικά', δηλαδή οι ιστορίες που δημιουργεί στο μυαλό του και οι σκέψεις του γίνονται με την ελληνική γλώσσα: «*Κι όμως, τα βράδια όλα του τα όνειρα τα βλέπει ελληνικά, όλες οι ιστορίες που πλάθει μέσα του το ίδιο. Ακόμα και η μισ Άνν μιλάει ελληνικά και με τα Εγγλεζάκια της τάξης του. Κι όλοι γύρω του καθημερινά στο σχολείο μόνο ελληνικά μιλάνε*» (ό.π.: 101).

Στη γλώσσα του συγκεκριμένου μυθιστορήματος, χρησιμοποιούνται αρκετές αγγλικές λέξεις, για να γίνει περισσότερο κατανοητό στους αναγνώστες το φαινόμενο του δίγλωσσου παιδιού και γενικότερα της οικογενείας. Κάποιες από αυτές είναι: *γουίκ εντ (Σαββατοκύριακο), χόουμ γουέρκ (κατ' οίκον εργασία), μόρνινγκ (καλημέρα), χάϊ (γεια), φόρινειρς (ξένοι)*.

Ενώ, στο βιβλίο *Για την άλλη πατρίδα*, η συγγραφέας προτιμάει να μην χρησιμοποιήσει λέξεις από την γλώσσα στην χώρα υποδοχής. Βέβαια, όλη η οικογένεια του ήρωα, του μικρού Τέλη, μιλάει και τις δύο γλώσσες, τα αργοβίτικα και γαλαζονησιώτικα, δηλαδή τα ελληνικά. Τα παιδιά δεν ξεχνούν τη μητρική τους γλώσσα και ταυτόχρονα μιλούν άπταιστα τη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Στον χώρο του σπιτιού κυριαρχεί η ελληνική γλώσσα, ενώ στον χώρο εκτός σπιτιού, τα αργοβίτικα. Πολλές φορές η οικογένεια μιλάει ελληνικά, ώστε να μην γίνεται αντιληπτό το τι λένε σε τρίτους: «*Ο παππούς τους έλεγε στη δική τους γλώσσα, στη γλώσσα της πατρίδας: '-Παιδιά μην ζαλίζετε τον φίλο μας'... Τότε τα παιδιά έλεγαν ευγενικά στον κύριο Βαρούχ 'καληνύχτα' στα αργοβίτικα*» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 21).

Ο Τέλης και οι αδελφές του έχουν την δυνατότητα να μιλούν και τις δύο γλώσσες, χωρίς κανένα πρόβλημα και δίχως φόβο μήπως λησμονήσουν μια από τις δύο γλώσσες, όπως γινόταν με τον Λάκη στο άλλο μυθιστόρημα. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι: *«Του έκανε εντύπωση του κυρίου Βαρούχ πόσο καλά μιλούσε η Ηλέκτρα- όπως άλλωστε και τ' αδέρφια της- και τις δύο γλώσσες: τα γαλαζονησιώτικα και τ' αργοβίτικα»* (ό.π.: 22).⁴

Στην εκμάθηση των δύο γλωσσών, ελληνικά και αργοβίτικα, βοήθησαν το σχολείο και ο κοινωνικός περίγυρος αλλά και η οικογένεια του Τέλη: *«Για τα πρώτα είχαν φροντίσει οι μεγάλοι στην οικογένεια, και πιο συγκεκριμένα η μητέρα. Για τα δεύτερα το σχολείο, οι φίλοι, οι συναναστροφές... Τους βοηθούσε και η δεσποινίς Ναταλία, που ήταν φίλη της μαμάς και δασκάλα»* (ό.π.: 22).

Συνοψίζοντας, γίνεται αντιληπτό, πως στην εκπαίδευση των παιδιών και κυρίως στην εκμάθηση των γλωσσών υπάρχουν πολλοί παράγοντες, όπως είναι η οικογένεια, οι φίλοι, η κοινωνικές συναναστροφές και το σχολείο. Όλοι αυτοί μαζί φέρνουν το αποτέλεσμα της διγλωσσίας στα παιδιά μετανάστες.

6.4. Στοιχεία διαπολιτισμικότητας και πολυπολιτισμικότητας

Στο μυθιστόρημα της Πυλιώτου, υπάρχουν κάποια στοιχεία πολυπολιτισμικότητας που παρουσιάζονται σταδιακά στην αφήγηση, όπως συμβαίνει στο ταξίδι της οικογένειας στην αρχή της ιστορίας, στο οποίο ο Λάκης παρατηρεί ότι μαζί τους μεταναστεύουν άτομα από διαφορετικές χώρες και διαφορετικούς πολιτισμούς: *«Άνθρωποι λογιών- λογιών γύρω τους. Άλλοι με γεμμένο κεφάλι κοιμούνται και άλλοι βυθισμένοι στο διάβασμα»* (ό.π.: 20).

Ένα άλλο σημείο που φανερώνει την πολυπολιτισμική κοινωνία του Λονδίνου είναι όταν ο Λάκης βρίσκεται στο μετρό με την αδελφή του και βλέπουν έναν μαύρο άνδρα. Από την απάντηση της Κούλας γίνεται αντιληπτό ότι η Αγγλία είναι μια κοινωνία με διαφορετικούς λαούς και πολιτισμούς: *«-Είναι άραγε ο πατέρας του Φάντλ; ρωτάει κι η Κούλα πια δεν κρατιέται. -Το Λονδίνο είναι γεμάτο μαύρους. Δεν είναι μονάχα ο Φάντλ κι ο πατέρας του»* (ό.π.:

⁴ Όπως και: *«μιλούσαν και τις δύο γλώσσες τέλεια»* (ό.π.: 22).

81). Μια πιο χαρακτηριστική φράση της Κούλας που αναδεικνύει διαπολιτισμικά στοιχεία είναι η εξής: «-Στο Λονδίνο είναι άνθρωποι απ' όλο τον κόσμο, εξηγεί η Κούλα και στο βλέμμα της διακρίνεις κάτι σαν αγάπη για όλους» (ό.π.: 96). Είναι φανερό πως η αδελφή του Λάκη δεν είναι καθόλου ρατσίστρια και δείχνει να συμβιώνει εύκολα με άλλους πολιτισμούς και ανθρώπους διαφορετικής εθνικής ταυτότητας.

Μια άλλη φράση που συμπληρώνει το γεγονός της πολυπολιτισμικότητας και της διαφορετικότητας των ανθρώπων που ζουν μέσα στην αγγλική κοινωνία, είναι όταν ο Λάκης και η Κούλα πηγαίνουν να πουλήσουν τα μαντήλια που έχει φτιάξει η αδελφή του, για να συγκεντρώσουν χρήματα και να βοηθήσουν τον φίλο του, το Φώτη που είναι άρρωστος. Σε εκείνη την πλατεία, λοιπόν, το αγόρι παρατηρεί τους περαστικούς: «Λογής- λογής άνθρωποι χαζεύουν: μαύροι, άσπροι, κίτρινοι» (ό.π.: 125). Εκτός αυτού, στην ίδια πλατεία τα δύο αδέλφια γνωρίζουν μια κοπέλα, η οποία είναι και αυτή μετανάστρια και έχει έρθει από την Ινδία, για να εκπληρώσει το όνειρό της και να γίνει ηθοποιός. Επομένως, παρουσιάζεται άλλος ένας πολιτισμός σε αυτήν την χώρα και είναι ο ινδικός: «Μια νεαρή Ινδή τους έπιασε την κουβέντα την τελευταία φορά. Τι δεν είπαν! Για την πατρίδα, για τα όνειρά τους, για τις απογοητεύσεις τους. Σπυδιάζει ηθοποιός, λέει, μα οι δυσκολίες μεγάλες» (ό.π.: 133, 134).

Αντίστοιχα, στο βιβλίο της Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου η κοινωνία συμβαίνει να είναι και αυτή πολυπολιτισμική, καθώς συμβιώνουν πολλές ομάδες ατόμων από διαφορετικές χώρες με διαφορετική κουλτούρα. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τρεις πολιτισμοί και αυτοί είναι, ο ελληνικός- ελληνοκυπριακός, αυτός των Ισαδαίων, δηλαδή Εβραίων και αυτός των Αργοβιτών, που είναι και ο κυρίαρχος λαός της Αργοβίας. Σε πολλά σημεία φαίνεται η στενή επαφή των Ελληνοκύπριων με τους Ισαδαίους, καθώς ο παππούς της οικογενείας έχει ιδιαίτερη φιλία με έναν από αυτούς: «Η συζήτηση γινόταν στ' αργοβίτικα για χάρη του κυρίου Βαρούχ. Ήταν τα μόνα που ήξερε και ας ήταν κι εκείνος από άλλη χώρα. Τη γλώσσα του δικού του τόπου δεν την είχε μάθει ποτέ. Για τους ανθρώπους, έλεγε, της φυλής του, τους Ισαδαίους, αυτό δεν είχε τόση σημασία. Μιλούσαν τη γλώσσα της χώρας που είχαν ριζώσει. Εκείνο που τους ένωνε ήταν η θρησκεία» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 22). Σε αυτό το απόσπασμα, βλέπουμε ότι κάθε λαός έχει μεταναστεύσει, είναι ενωμένος και έτσι παραμένει δυνατός, με ισχυρή εθνική ταυτότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Έλληνες, καθώς θεωρούν οικογένειά τους, όποιον κατάγεται από την χώρα τους, όπως συμβαίνει με την δεσποινίδα Ναταλία.

Όσον αφορά, τη σχέση των Ελλήνων και των Ισαδαίων με την κοινωνία των Αργοβιτών, δεν είναι η καλύτερη, εξαιτίας του αυστηρού καθεστώτος δικτατορίας που υπάρχει στην χώρα. Σε αντίθεση με την αγγλική κοινωνία του άλλου βιβλίου, η οποία είναι ανοιχτή στην διαπολιτισμική επικοινωνία. Η αρνητική αντιμετώπιση του θείου στην εργασία του από έναν Αργοβίτη είναι ένα παράδειγμα, αλλά και γενικότερα φαίνεται να μην υπάρχουν ιδιαίτερες επαφές μεταξύ των δύο λαών. Η μοναδική εξαίρεση είναι ο φίλος του θείου, ο Στεφάν, που είναι Αργοβίτης και τους βοηθά να γίνουν λαθρεπιβάτες και να σωθούν. Ο ίδιος είναι επαναστάτης συγγραφέας, θέλει να φύγει από την χώρα του, για αυτό και οι αρχές τον θεωρούσαν επικίνδυνο: *«δε θέλουν μπλεξίματα και κουβέντες εδώ οι αρχές. Τρέμουν βλέπεις την δυσφήμιση της χώρας»* (ό.π.: 70).

Επομένως, βλέπουμε ότι και στις δύο χώρες, την Αγγλία και την φανταστική Αργοβία υπάρχει πολυπολιτισμικότητα, μόνο που στην πρώτη οι επαφές και η επικοινωνία μεταξύ των λαών είναι ελεύθερη, καθώς υφίσταται και η διαπολιτισμική εκπαίδευση. Ενώ, στην δεύτερη τα πράγματα είναι πιο ελεγχόμενα, βέβαια υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ δύο λαών, τον ελληνικό και αυτόν των Ισαδαίων.

6.5. Στοιχεία ρατσισμού

Στο μυθιστόρημα *Τα δέντρα που τρέχουν* υπάρχουν αρκετά σημεία στα οποία διαφαίνονται στερεοτυπικές αντιλήψεις και στοιχεία ρατσισμού, από την πλευρά της κοινωνίας, αλλά και από την πλευρά του μικρού Λάκη. Ένα σημάδι ρατσιστικής αντίδρασης που βιώνει το παιδί, είναι στην πρώτη του ημέρα στο σχολείο. Τα παιδιά διέπονται από σκληρότητα και ειλικρίνεια, επομένως, δεν ντρέπονται να φωνάξουν πως κάποιος ξένος ήρθε στο σχολείο τους, και αυτός είναι ο Λάκης, χωρίς όμως να έχουν κακία απέναντί του: *«-Τι σημαίνει ‘φορνεϊρς’; Πες μου, πες μου... -Έλα, μην τους λαμβάνεις υπόψη. Παιδιά είναι... -Γιατί δεν μου λες τι σημαίνει ‘φορνεϊρς’; -Ξένοι, κουβαλητοί που λέμε στον τόπο μας. Πολλές φορές το λέμε και εμείς για τους ξένους. Δεν είναι τίποτα. -Και νομίζεις πως είναι σωστό; -Όχι, δεν είναι καθόλου σωστό. Θα σου το πουν πολλές φορές, παιδιά είναι, να τα συγχωράς. Αργότερα ίσως γίνεται φίλοι»* (Πυλιώτου, 1985: 45-46).

Όμως, και ο μικρός Λάκης δείχνει να έχει παρόμοια ρατσιστική συμπεριφορά, το γεγονός αυτό είναι κατανοητό διότι αποτελεί την αντίδρασή του παιδιού απέναντί στα ρατσιστικά σχόλια των άλλων, με σκοπό την επιβίωσή του. Το αγόρι παρουσιάζει κάποια ρατσιστικά στοιχεία για ένα μαύρο συμμαθητή του. Βέβαια, είναι λογικό να αντιδρά παράξενα, καθώς δεν έχει συνηθίσει σε πολυπολιτισμικό σχολείο και του φαίνεται περίεργη η διαφορετικότητα του παιδιού αυτού: *«Στο χωριό δεν έτυχε ποτέ να δει τέτοια σκούρα παιδιά, ούτε στο σχολείο του, ούτε και πουθενά αλλού»* (ό.π.: 58). Άλλο ένα σημείο στο οποίο φαίνεται η στερεοτυπική άποψη του αγοριού για την μαύρη φυλή και δείχνει ότι την θεωρεί κατώτερη είναι η εξής: *«Κι ένα άλλο, πιο μεγάλο, παίζει ποδόσφαιρο με μια ομάδα Εγγλεζάκια. 'Αν δεν ήταν μαυράκι θα ήταν σπουδαίος, μα πολύ σπουδαίος ποδοσφαιριστής»* (ό.π.: 47). Θεωρεί ότι είναι κατώτερος και παρ' όλο που του αναγνωρίζει το γεγονός ότι είναι καλός ποδοσφαιριστής, πιστεύει ότι δεν μπορεί να γίνει επαγγελματίας, γιατί είναι μαύρος.

Μια πιο χαρακτηριστική σκηνή, που δείχνει ότι η παραπάνω αντίληψη του Λάκη για την μαύρη φυλή είναι ριζωμένη στο αξιακό πλαίσιο του, είναι όταν βλέπει πως δίπλα του στην αίθουσα, κάθεται ένα μαυράκι. Τότε ξεσπά ο θυμός του και φτάνει σε ακραίες αντιδράσεις, μετά από όλη την ψυχολογική πίεση της πρώτης ημέρας στο σχολείο: *«Κοντεύει να λιποθυμήσει. Ένα μαυράκι στην διπλανή καρέκλα. Πλάι του. Αυτό δεν μπορούσε ποτέ να το φανταστεί. Ήθελε να βάλει τις φωνές, να κλωσήσει, να διαμαρτυρηθεί... 'θα το πω στην Κούλα και θα ζητήσει να με βάλουν σε άλλη τάξη'... Χιμά πάνω του και το φορτώνει στις ζυλίες»* (ό.π.: 49). Ακόμα μια φράση του παιδιού που φανερώνει τις ρατσιστικές του αντιλήψεις για τη μαύρη φυλή, είναι όταν συναντά έναν μαύρο άνθρωπο στον δρόμο μαζί με την Κούλα: *«-Δεν έπρεπε να έχουν μαύρο χρώμα, λέει ξαφνικά χωρίς να αντιληφθεί πόσο αυτό που είπε έκανε την αδελφή του να θυμώσει. – Δε φταίνε αυτοί για το χρώμα τους. Δε μας ρώτησε κανένας τι χρώμα προτιμούμε να έχει το πετσί μας, προτού γεννηθούμε. Αν γεννιόμασταν εμείς μαύροι, θα θέλαμε να μας μισούν; Έλα πες μου. Γιατί σωπαίνεις;»* (ό.π.: 86). Εδώ, διαφαίνεται η αντιρατσιστική αντίληψη που διακατέχει την αδελφή του Λάκη και προσπαθεί να δείξει στον Τυχερούλη πως οι σκέψεις που κάνει είναι λανθασμένες και θα έπρεπε να ξανασκεφτεί τις αντιλήψεις που έχει για τη μαύρη φυλή.

Άλλη ένα απόσπασμα, που δείχνει τη στάση αυτή, της Κούλας, είναι όταν ο Λάκης σκέφτεται πως θα αντιδράσει η αδελφή του, εάν της πει ότι δε θέλει να κάτσει δίπλα στον Φάντλ, που είναι μαύρος: *«Αν το πει στην Κούλα, θα θυμώσει πολύ και θα τον κατσαδιάσει 'Αυτό*

κύριε λευκέ Τυχερούλη, λέγεται ρατσισμός και να ξέρεις πως τέτοιες αντιλήψεις είναι απαράδεκτες στον εικοστό αιώνα» (ό.π.: 136). Όμως, το μυθιστόρημα της Πυλιώτου δεν αφήνει τον ρατσισμό να επικρατήσει στο τέλος, καθώς ο μικρός Λάκης κάνει φίλο του τον Φάντλ, αφού πρώτα τον βοηθά να ξεφύγει από έναν καβγά στο σχολείο και αναθεωρεί τις ρατσιστικές απόψεις που είχε. Αυτό γίνεται φανερό μέσα από το παιχνίδι τους, όταν ο Λάκης αποφασίζει να του χαρίσει ένα αντικείμενο και μάλιστα με όλη του την χαρά: «Οποιοδήποτε απ' όλα διαλέξει το μαυράκι, ο Τυχερούλης θα το δώσει με όλη του την καρδιά» (ό.π.: 171).

Ενώ, στο βιβλίο 'Για την άλλη πατρίδα' η χώρα υποδοχής έχει αυστηρούς νόμους και μέσα από την αντιμετώπιση που έχει η κοινωνία απέναντι στους μετανάστες, διαφαίνονται στοιχεία ρατσισμού. Μόνο που εδώ, τα ρατσιστικά αυτά στοιχεία, αφορούν τη στέρηση βασικών δικαιωμάτων της οικογένειας του μικρού Τέλη: «Ήταν τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Και που πολλά σε εκείνο τον τόπο τους τα στερούσαν» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 16). Ιδιαίτερα, ο θεός Ιάσωνας έρχεται αντιμέτωπος με τις αρχές του κράτους, καθώς είναι μια φιλελεύθερη προσωπικότητα και αντιδρά απέναντι στην αδικία που βιώνουν καθημερινά: «Εργαζόταν στην Κρατική Τράπεζα... εκεί ήταν το μόνο μέρος που δεν είχε πολλές συμπάθειες. Οι ιδέες του ήταν περίεργες» (ό.π.: 17).

Εκτός αυτού, η αντιμετώπιση του θείου από το αφεντικό του στην τράπεζα, αφήνει μια αίσθηση ρατσιστικής αντιμετώπισης και εμπάθειας με το πρόσωπο και τις ιδέες του. Μέσα από τα λόγια του θείου διαφαίνεται η στάση του αφεντικού του προς το ίδιο: «Δεν μπορείτε να φανταστείτε τι τράβηξα. Σατανικός άνθρωπος αυτός ο Λεπαντάρ. Είχε πληροφορίες φαίνεται για τις ιδέες μου και είχε βάλθει με κάθε τρόπο να μ' εξοντώσει» (ό.π.: 23). Μέχρι που φτάνει σε σημείο να τον συκοφαντήσει για κλοπή και να τον εκβιάσει πως εάν δεν επιστρέψει στον ίδιο τα χρήματα θα τον κατηγορήσει, διαφορετικά θα αποκρύψει το ψεύτικο γεγονός: «Είναι φανερό πως τον έχει στο μάτι» (ό.π.: 23).

Επιπλέον, έμμεση ρατσιστική συμπεριφορά απέναντι στη ελληνική οικογένεια είναι το γεγονός ότι δε μιλούν την μητρική τους γλώσσα στην τοπική κοινωνία, καθώς γνωρίζουν ότι εάν το έκαναν αυτό, η αντιμετώπιση των αρχών δεν θα ήταν θετική. Βέβαια, με αυτήν τους την απόφαση, δηλαδή με το να αποκρύπτουν την μητρική τους γλώσσα, δείχνει τη φοβία της

οικογένειας για να μην πέσουν θύματα ρατσιστικής συμπεριφοράς από τρίτους: *«Μόνο που την δική τους γλώσσα απόφευγαν να την μιλούν έξω. Έτσι, είχε πει ο πατέρας»* (ό.π.: 22).

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως στο πρώτο μυθιστόρημα οι ρατσιστικές αντιλήψεις είναι ξεκάθαρες, αλλά και ηπιότερες, σε σχέση με αυτές του δεύτερου, οι οποίες αφορούν βασικότερα ζητήματα. Ακόμα, στο μυθιστόρημα *Τα δέντρα που τρέχουν*, παρατηρούνται στερεοτυπικές αντιλήψεις και από το παιδί, κάτι που δεν συνηθίζεται όταν κάποιος βρίσκεται μετανάστης σε ξένη χώρα, στην οποία αποτελεί μειοψηφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7.1. Παιδί και οικογένεια

Η οικογένεια που παρουσιάζεται στο βιβλίο *Τα δέντρα που τρέχουν*, είναι πυρηνική, καθώς αποτελείται από τη μητέρα, τον πατέρα, τον Λάκη και την μεγαλύτερη αδελφή του την Κούλα, την οποία την λατρεύει το αγόρι και ή ίδια τον προσέχει πολύ: «*Τον παίρνει από το χέρι και τον βοηθά να περπατήσει...*» (Πυλιώτου, 1985: 19). Όμως, όταν αρρωσταίνει στο πλοίο η μητέρα του είναι αυτή που αδημονεί για την υγεία του περισσότερο από όλους: «*η μάνα του είναι φοβερά ανήσυχη και τον σφίγγει στην αγκαλιά της. Την ώρα που τον χαϊδεύει στο μέτωπο, αυτός γελά, παραμιλά, φωνάζει*» (ό.π.: 18). Είναι φανερό πως είναι μια δεμένη οικογένεια και όλοι τους προσέχουν τον μικρό Λάκη και του φέρονται στοργικά, ειδικά όταν αρρωσταίνει: «*Βλέπει να τον κοιτάνε όλοι λυπημένα*» (ό.π.: 18).

Η Κούλα έχει πολύ σημαντικό ρόλο στην ζωή του Λάκη, καθώς με αυτή συζητά τους προβληματισμούς του και με αυτήν περνάει τις περισσότερες ώρες της ημέρας. Είναι πολύ αγαπημένα και δεμένα αδέρφια. Η Κούλα αποτελεί ένα κομμάτι μητρικής φιγούρας για τον μικρό αδελφό της, καθώς η μητέρα τους όταν πιάνει δουλειά δεν έχει τόσο χρόνο για το αγόρι. Η ίδια αναλαμβάνει να του εξηγεί πράγματα που δεν κατανοεί, όπως για παράδειγμα όταν νομίζει ότι τα δέντρα τρέχουν, καθώς τα βλέπει μέσα από το τρένο: «*-Εμείς τρέχουμε, το τρένο και σου φαίνεται πως τρέχουνε τα δέντρα, του εξηγεί η Κούλα, μα της άρεσε το αστείο αυτό*» (ό.π.: 20).⁵

Η οικογένεια του Λάκη τον πρώτο καιρό της παραμονής της στην ξένη χώρα, όπως είναι φυσικό, είναι σκυθρωπή. Κυριαρχεί ένα άγχος, μια πίεση για τη μόνιμη εγκατάστασή τους και την επιβίωσή τους εκεί. Αυτό είναι και ο λόγος που έχουν παραμελήσει το μικρό αγόρι και το ίδιο νιώθει πως δεν τον αγαπούν πια. Όπως όλα τα παιδιά της ηλικίας του, που χαρακτηρίζονται από συναισθηματισμούς δεν μπορούν να κατανοήσουν το γεγονός ότι οι δυσκολίες μπορούν να

---

⁵ Άλλο ένα απόσπασμα είναι το εξής: «*-Τι είναι το τούνελ; -Κάτι σαν μεγάλος σωλήνας... -Σαν στόμα του δράκου.. – Ουουου.. Είπαμε ούτε είναι, ούτε μοιάζει με δράκο. Είναι σαν μεγάλος σωλήνας που τρυπά ένα βουνό, ένα λόφο*» (ό.π.: 22).

κάνουν τους γονείς απόμακρους. Βέβαια αυτό δε σημαίνει πως δεν τα αγαπούν πια. Όταν όμως, οι ίδιοι αντιλαμβάνονται το σφάλμα τους, δείχνουν το παιδί την αγάπη και την φροντίδα τους. Αυτό επηρεάζει αμέσως την ψυχολογική κατάσταση του Λάκη και συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει: *«Είναι ευτυχισμένος. Κι όλοι του φαίνονται καλοί και αγαπημένοι. Αύριο κιόλας αρχίζει μια καινούργια ζωή... Σήμερα του έδειξαν πόσο τον αγαπούν. Κι είναι χαρούμενος»* (ό.π.: 35).

Φυσικά, είναι λογικό ο Λάκης να έχει αδυναμία στην μητέρα του, όπως κάθε παιδί της ηλικίας του. Ο ίδιος παρουσιάζεται και ως ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο αγόρι, που είναι δεμένο συναισθηματικά με την οικογένειά του. Αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν η μητέρα του αρρωσταίνει και τη βλέπει όταν ξυπνάει να βογκά από τους πόνους, τότε τρέχει να την βοηθήσει και όλη μέρα στο σχολείο αισθάνεται άσχημα και την σκέφτεται έντονα: *«Ο Λάκης ξεκινά με σφιγμένη καρδιά... Απ' εκεί ξεκινάνε και τα δάκρυα... Η μέρα ολόκληρη πέρασε βαριά... Σήμερα τρέχει για την μανούλα, βιάζεται»* (ό.π.: 56).

Σε αντίθεση με την οικογένεια του Λάκη, η οικογένεια του Τέλη στο μυθιστόρημα *Για την άλλη πατρίδα*, είναι πολυπληθής, καθώς περιλαμβάνει την μητέρα, τον πατέρα, τις δύο αδελφές, την Ηλέκτρα και την Δανάη, τον Τέλη, τον θείο Ιάσονα και τον παππού Αριστοτέλη. Μια χαρακτηριστική φράση που δείχνει ένα καθαρά ελληνικό οικογενειακό κανονισμό, είναι την ώρα του φαγητού, κατά το οποίο δεν αποχωρεί κανένας από το τραπέζι εάν δεν έχουν ολοκληρώσει όλοι το γεύμα τους: *«η μητέρα εννοούσε να μη φεύγει κανείς από το τραπέζι, αν δεν είχαν τελειώσει όλοι το φαγητό τους»* (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 13).

Ο Τέλης, όπως και ο Λάκης, είναι πολύ δεμένος με την οικογένειά του και αυτό φαίνεται από την σκέψη που κάνει για αυτήν, όταν βρίσκεται μακριά από τους συγγενείς του: *«Και ξεχνούσε λίγο εκείνο το σφίξιμο στην καρδιά που τον έπιανε σα σκεφτόταν τη μητέρα, τον πατέρα, τον παππού, τα κορίτσια...»* (ό.π.: 77). Όμως, ιδιαίτερη αδυναμία έχει στον θείο του τον Ιάσονα και αυτό διαφαίνεται σε πολλά σημεία του κειμένου. Όπως για παράδειγμα, όταν το αγόρι βλέπει την θέση του θείου στο τραπέζι άδεια, σκέφτεται τι θα έκανε αν ήταν μαζί τους εκείνη την στιγμή: *«η θέση του θείου Ιάσονα... Αν ήταν τώρα εδώ, σίγουρα θα χαμογελούσε»* (ό.π.: 13). Το παιδί νιώθει ότι μόνο ο θείος τον καταλαβαίνει, από όλη του την οικογένεια, και μονάχα με αυτόν μπορεί να μοιραστεί τις σκέψεις του: *«Μόνον ο θείος Ιάσοντας καταλάβαινε τις ανησυχίες του. Εκείνος του μιλούσε, του εξηγούσε κάπως...»* (ό.π.: 16). Ο θείος είναι μια επαναστατική

φύση, την οποία θαυμάζει ο μικρός Τέλης, αλλά ταυτόχρονα ανησυχεί για την τύχη του, ειδικότερα όταν ακούει σε ένα από τα γράμματά του ότι είναι απελπισμένος: «*Ο θεός Ιάσωνα, ο αγαπημένος του, ο γελαστός, ο καλός... ο θεός Ιάσωνα απελπισμένος*» (ό.π.: 21).

Δύο πολύ έντονες σκηνές που φανερώνουν την αδυναμία του Τέλη στον θείο του είναι όταν επιστρέφει ξαφνικά στο σπίτι της οικογένειας: «*Ο Τέλης δεν κατάλαβε για πότε βρέθηκε στη πόρτα. Αισθανόταν μόνο γύρω του τα μπράτσα του θείου να τον σφίγγουν, να τον σφίγγουν... Έπειτα, ένωσε ν' ανεβαίνει ψηλά... Κι ένα σκαστό φιλί τον έκανε να συνέλθει*» (ό.π.: 30). Εδώ, είναι φανερή και η αδυναμία που έχει ο θεός στον μοναδικό ανιψιό του. Η δεύτερη που δείχνει την λαχτάρα του παιδιού για τον θείο και αποτελεί μια αγωνιώδη σκηνή της ιστορίας, είναι αυτή που ο Τέλης βρίσκεται στο κατάστρωμα του πλοίου, κατά την αποχώρησή της οικογένειας από την χώρα και βλέπει τον θείο Ιάσωνα να περιπλανιέται στο λιμάνι: «*Ήταν ο θεός! Ο θεός Ιάσωνα! Φώναζε με όση δύναμη είχε: Θείε! Θείε! Θείε Ιάσωνα!... Έτρεξε απέναντι στην κουπαστή. Ξαναφώναζε... Αχ, θα τον έχαναν, θα τον έχαναν πάλι! Τα πόδια του έτρεχαν τώρα. Έτρεχαν δίχως να ρωτούν*» (ό.π.: 64).

Ο Τέλης όπως είναι φυσικό, είναι συναισθηματικά δεμένος και με τον πατέρα του και όταν ίδιος φεύγει για να υπερασπιστεί την πατρίδα τους. Το παιδί ανησυχεί πολύ και όταν επιστρέφει ο θεός του, ψάχνει να βρει και τον πατέρα του: «*Μα τα μάτια του έψαχναν, έψαχναν τριγύρω... Κι εκείνον που λαχταρούσανε δεν τον έβλεπαν*» (ό.π.: 142). Όταν ο Τέλης βρίσκει επιτέλους τον πατέρα του, μετά από μεγάλη αγωνία, τότε αισθάνεται και πάλι ήρεμος και ασφαλής: «*Γύρισε απότομα... Νάτος! –Πατέρα! Ξεφώνησε. Πατέρα μου! Κι όρμησε πάνω του, χίμηξε στην αγκαλιά του...-Όλα θα πάνε καλά αγόρι μου, του ψιθύρισε*» (ό.π.: 145). Θεωρεί ότι η οικογένειά του έχει ενωθεί και πάλι, και πως από εδώ και πέρα όλα θα πήγαιναν καλά, όπως και συμβαίνει «*Ο Τέλης ένωθε τις μέρες φωτερές... Γιορτινές κι ας είχαν πένθος*» (ό.π.: 145).

Βέβαια, υπάρχει και στενή σχέση του αγοριού με την μητέρα του, την οποία λατρεύει και όπως είναι λογικό για κάθε παιδί της ηλικίας του, τη θεωρεί ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο της ζωής του «*Νεφέλη την έλεγαν και πραγματική νεφέλη, σύννεφο ήταν μαγικό, που τους τύλιγε όλους με την ζεστασιά και την τρυφεράδα της*» (ό.π.: 18). Η μητέρα αποτελεί το σημαντικότερο κομμάτι για να είναι δεμένη η οικογένειά της και όταν λείπει από το σπίτι, εξαιτίας της εργασίας της, αυτό γίνεται αντιληπτό από το παιδί και νιώθει την απουσία της «*Σαν έμπαινε στο σπίτι ο Τέλης*

καμία φορά και κείνη δεν είχε γυρίσει από τη δουλειά της, το ένιωθε από την πόρτα κιόλας. Το σπίτι ήταν στεγνό, κάτι έλειπε» (ό.π.: 18). Ακόμα και στις άσχημες συνθήκες που ζουν στη Γαλαζόνησο, η μητέρα είναι αυτή που προσπαθεί να κρατήσει της ισορροπίες στη οικογένειά της και να διώξει τον φόβο από τα παιδιά της: «Έκανε πολύ κουράγιο η μητέρα. Τους τακτοποιούσε όσο γινόταν καλύτερα στη σκηνή. Τους συγύριζε... Χαμογελούσε κιόλας που και πού, να τους δίνει θάρρος. Έπειτα φρόντιζε να γραφτούν στο συσσίτιο. Και συχνά την έπαιρνε το μάτι του Τέλη να συμπληρώνει κρυφά τα πιάτα τους από το δικό της. Κάθε τόσο τους χάιδευε, τους παρηγορούσε...» (ό.π.: 127).

Η μητέρα είναι τρυφερή και συμπεριφέρεται όπως όλες οι κλασικές Ελληνίδες μητέρες, παρ' όλο που είναι μετανάστρια δεύτερης γενιάς και δεν έχει μεγαλώσει στη χώρα της: «τον αγκάλιασε τρυφερά η μητέρα, κάνοντάς τον να νιώθει σαν τριανταφυλλένιο σύννεφο» (ό.π.: 18). Η αντίληψη της πως τα παιδιά της είναι ακόμα μικρά, είναι ένα σημάδι της, καθαρά, τυπικής Ελληνίδας μητέρας: «Επιτέλους! Χάρη στον θείο Ιάσονα είχε καταλάβει η μητέρα πως δεν ήταν πια μωρά!» (ό.π.: 35). Και πάλι σε αυτήν την αλλαγή της αντίληψης της μάνας, το παιδί θεωρεί τον θείο υπεύθυνο και τον ευγνωμονεί.

Το παιδί, εκτός από την πραγματική του οικογένεια, θεωρεί και τη Ναταλία, την φίλη της μητέρας του και δασκάλα τους, συγγενή του. Αυτό συμβαίνει διότι την γνωρίζει από τότε που ήταν πολύ μικρός και βρίσκεται καθημερινά στο σπίτι τους. Έτσι, ο Τέλης μηχανεύεται ένα σχέδιο για να μπορέσει και αυτήν να επιστρέψει 'νόμιμα' μαζί τους στην πατρίδα και αυτό είναι να παντρευτεί τον αγαπημένο του θείο. Εδώ, διαφαίνεται ότι το αγόρι την θέλει στην οικογένειά του και είναι όνειρό του η Ναταλία να παντρευτεί τον θείο Ιάσονα: «Θα τους έλεγε, λοιπόν, να παντρευτούν! Κι έτσι θα έπαιρναν μαζί τους την Ναταλία, αφού θα ήταν οικογένεια. Και θα την είχαν μαζί τους για πάντα!» (ό.π.: 46).

Ο Τέλης είναι ο μόνος γιός στην οικογένεια και αυτό του προσδίδει μια προτεραιότητα, κάτι που είναι μια αξία της ελληνικής οικογένειας, πόσο μάλλον όταν είναι ο μοναδικός γιός, καθώς έχει μόνο δύο αδελφές: «Ήταν, έλεγαν, ο μόνος γιός στην οικογένεια! Είχε και του παππού το όνομα, ολόκληρο μάλιστα: Αριστοτέλης Ανδρέα Ιακώβου!» (ό.π.: 14). Όμως, είναι δεμένος και με τις δύο αδελφές του, παρ' όλο που η μεγαλύτερη αδελφή του η Δανάη έχει ρόλο επικριτικό προς τα μικρότερα αδέλφια της, ενώ η μικρή Ηλέκτρα είναι η σκανδαλιάρα της οικογένειας. Μια

σκηνή στην οποία το βλέπουμε αυτό ξεκάθαρα και δείχνει την ζεστασιά της οικογένειας, είναι όταν η μικρή πειράζει τον παππού την ώρα που κοιμάται και η Δανάη ως μεγαλύτερη την επιπλήττει: «*Η μικρή μπήκε χοροπηδώντας... Και να! Η Δανάη ξανάφερε το δάχτυλο στο στόμα και το δεύτερο 'σσοσ' βγήκε πιο θυμωμένο και πιο δυνατό*» (ό.π.: 29).

Συμπερασματικά, αντιλαμβανόμαστε ότι και για τα δύο παιδιά, τον Λάκη και τον Τέλη, η οικογένεια είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης και διαμόρφωσης της προσωπικότητάς τους. Επιπλέον, τα παιδιά δείχνουν πως έχουν ανάγκη την άμεση και στενή επαφή με όλη τους την οικογένεια, αλλά φαίνεται να έχουν και κάποιες μεγαλύτερες συμπάθειες σε κάποια από τα μέλη της, καθώς ο Λάκης έχει αδυναμία στην αδελφή του και ο Τέλης στον θείο του.

7.2. Παιδί και φιλία

Η φιλία είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για όλα τα παιδιά. Αναπτύσσουν φιλίες με συνομηλίκους, ενήλικες, αλλά και αντικείμενα. Όταν ο Λάκης μεταναστεύει με την οικογένειά του στην Αγγλία, στο μυθιστόρημα *Τα δέντρα που τρέχουν*, δεν έχει φίλους αλλά μόνο την αδελφή του την Κούλα, με την οποία μοιράζεται πολλά πράγματα. Όμως, όταν αρχίζουν οι δυσκολίες της προσαρμογής νιώθει μοναξιά, καθώς όλους τους φίλους που είχε τους άφησε πίσω και τώρα βρίσκει τρόπους να περνάει μόνος την ώρα του: «*Κλείνεται στο δωμάτιο. Νιώθει καλύτερα. Βλέπει τα στοιβαγμένα κρεβάτια και του 'ρχεται μια ιδέα. Να παίξει. Βγαίνει ψηλά, ψηλά στη κορυφή τους. Του φαίνεται πως κάθεται σε αεροπλάνο. Ταξιδεύει...*» (Πυλιώτου, 1985: 29). Εδώ, φαίνεται ξεκάθαρα πως η φαντασία των παιδιών είναι μεγάλη και μπορούν με το παιχνίδι να ξεφύγουν από τις δυσκολίες της ζωής, παρ' όλο που αρχικά ο Λάκης δεν έχει φίλους για να μοιραστεί τα προβλήματά του.

Έτσι, λοιπόν, έχει ανάγκη από έναν φίλο για να έχει συντροφιά, την οποία ψάχνει σε ένα σκιουράκι που ζει στον κήπο του σπιτιού που τους φιλοξενούν: «*Αν ήξερε πόσο ανάγκη είχε της ζωντανής συντροφιάς του*» (ό.π.: 31), όμως δεν βρίσκει ανταπόκριση από το ζωάκι και τον στεναχωρεί πολύ. Αλλά η οικογένειά του και πιο συγκεκριμένα η θεία του, κατανοούν την μοναξιά του και του κάνουν δώρο ένα λούτρινο σκιουράκι, ώστε να του κρατάει συντροφιά και

να έχει έναν φίλο: «Ένα σκιουράκι με φουντωτή ουρά, καφετί, με δύο χαντρούλες για ματάκια, ψεύτικο, μα πολύ όμορφο... το βράδυ κοιμάται με το σκιουράκι αγκαλιά. Δεν έχει ανάγκη πια από κανένα άλλο» (ό.π.: 34).

Βέβαια, γίνεται κατανοητό πως τελικά, ένα λούτρινο ζωάκι δεν είναι αρκετό για ένα παιδί. Αυτό που πραγματικά χρειάζεται, είναι ένας αληθινός φίλος, όπως έχουν όλα τα παιδιά για να μοιράζεται τις σκέψεις και τους προβληματισμούς του. Χωρίς φίλους ο Λάκης αισθάνεται μοναξιά και αυτό φαίνεται από τις σκέψεις που κάνει: «Τι να σου κάνει ένα ψεύτικο ζωάκι; Γι' αυτό μέσα του βαθιά είναι λυπημένος... Μια σάκα γεμάτη τέτοια δεν αξίζουν όσο ένας φίλος. Για την μοναξιά του αυτή δεν μιλάει καθόλου στην Κούλα» (ό.π.: 60). Μέχρι που το αγόρι βρίσκει τελικά, έναν φίλο στο αγγλικό σχολείο και μάλιστα είναι και αυτός Ελληνοκύπριος μετανάστης: «Τι έκπληξη! Ένα Κυπριόπουλο! Η καρδιά του Λάκη γεμίζει χαρά και πόνο. Ένας καινούργιος μικρός μετανάστης. Του μιλά τότε στη γλώσσα τους και το πρόσωπο του παιδιού φωτίζεται... -Θα γίνουμε φίλοι. Από καιρό ψάχνω για έναν φίλο» (ό.π.: 74). Η μοναξιά του από εκείνη την στιγμή χάνεται και το παιδί δείχνει να είναι πολύ ευτυχισμένο και ενθουσιασμένο με τον νέο του φίλο, με τον οποίο γίνονται αχώριστοι: «-Θέλεις να είμαστε πάντα φίλοι; -Πάντα!» (ό.π.: 76).

Ένα γεγονός που κάνει απίστευτα χαρούμενο τον μικρό Λάκη, είναι όταν ο νέος του φίλος, ο Φώτης, έρχεται στο σπίτι τους να διανυκτερεύσει για πρώτη φορά. Αυτό γίνεται φανερό και από την αφήγηση, στην οποία υπάρχει γρήγορος, έντονος και χαρμόσυνος ρυθμός, όπως ακριβώς συμβαίνει σε ένα παιχνίδι δυο μικρών αγοριών: «Ο Λάκης κουβαλάει όλα τα παιχνίδια του...: Παίζοντας πότε με το ένα και πότε με το άλλο, περνάει το πρωινό ευχάριστα» (ό.π.: 86). Δυο παιχνίδια που περιγράφονται και δείχνουν το πόσο καλά περνάει ο Λάκης με τον φίλο του, είναι ο 'πόλεμος': «Μπάμμμ...μπούμμμ... το μικρό 'κλουβί' γίνεται πεδίο μαχών» (ό.π.: 88) και η 'διάσωση- εγχείριση' του τραυματία σκίουρου: «-Θέλει εγχείριση, λέει σοβαρά ο Φώτης που παριστάνει τον γιατρό. -Αλήθεια; απορεί ο Λάκης. -Δε βλέπεις; Χάνει αίμα; Χρειάζεται μετάγγιση... Η εγχείριση πέτυχε» (ό.π.: 89). Η αφήγηση γίνεται πολύ ζωντανή και λεπτομερής, για να φανεί το ευχάριστο και έντονο παιχνίδι των παιδιών. Το αγόρι δε νιώθει πια πιεσμένο και μόνο μετά από αυτήν την ημέρα που πέρασε με τον Φώτη και αυτό φαίνεται από τον 'απολογισμό' που κάνει το βράδυ που πηγαίνουν μαζί για ύπνο: «Απλώθηκε μέσα του τόση ηρεμία λες κι έφυγε ένα βάρος που μήνες τώρα τον κάνει να υποφέρει. Εξάλλου, έχει έναν φίλο.

Δεν είναι μόνος. Και το γεγονός πως κοιμάται τώρα πλάι του στο ντιβανάκι του δίνει μια ξεχωριστή ευτυχία» (ό.π.: 100).

Φαίνεται ότι ο Λάκης έχει πολύ ανάγκη τον φίλο του τον Φώτη, πιο πολύ από όλους τους φίλους που έχει γνωρίσει στο σχολείο, τον θεωρεί τον καλύτερο φίλο του και αυτό σημαίνει πολλά για ένα παιδί της ηλικίας του: *«Αυτός πάνω απ' όλους, αγαπά τον Φώτη... ο Φώτης είναι ο πιο καλός του φίλος και τον αγαπά πολύ, πολύ. Μένει στη γειτονιά του και όλο το γουίκεντ τα περνάνε μαζί. Παίζουν, διαβάζουν κι η Κούλα τους πηγαίνει σε μουσεία και σε πάρκα» (ό.π.: 113).* Όμως, η ξαφνική αρρώστια του Φώτη θα στεναχωρήσει πάρα πολύ τον μικρό Λάκη, ο οποίος δείχνει να ανησυχεί πολύ και να μην έχει διάθεση για τίποτα: *«Είναι πολύ λυπημένος... Αισθάνεται χαμένος, σαν τις πρώτες μέρες» (ό.π.: 113).* Η αρρώστια αυτή του Φώτη είναι που θα αναγκάσει τον ίδιο και την μητέρα του να γυρίσουν στην πατρίδα τους, όμως οι οικονομίες τους δεν φτάνουν. Επομένως, ο Λάκης, ως ένας πολύ καλός φίλος, χωρίς να σκέφτεται εγωιστικά, εξαιτίας του ότι θα μείνει χωρίς τον φίλο του, αλλά σκεπτόμενος ώριμα και με πρωτοβουλία της Κούλας, αποφασίζουν να δημιουργήσουν ένα μικρό εργαστήρι για να πουλούν μαντίλια και να μαζέψουν τα χρήματα της επιστροφής του Φώτη στην πατρίδα. Η Κούλα βρίσκει την ιδέα: *«-Εγώ θα μάθω να φτιάχνω μαντίλια, για να τα πουλώ. Έτσι θα μαζέψω λεφτά» (ό.π.: 120)* και ο Λάκης με τους υπόλοιπους της οικογένειας υπόσχονται ότι θα βοηθήσουν για αυτόν τον σκοπό: *«Και βέβαια για τον φίλο του θα βοηθήσει σε ό, τι χρειαστεί. Ο πατέρας βεβαιώνει πως θα βοηθήσει και αυτός. Η μητέρα δεν υπόσχεται. Η δουλειά την πνίγει, μα όλοι ξέρουν πως δεν θα μείνει μακριά απ αυτόν τον αγώνα» (ό.π.: 120).*

Όταν ο Λάκης και η αδελφή του καταφέρνουν να μαζέψουν τα χρήματα για την επιστροφή του Φώτη, με τη βοήθεια των συμπατριωτών τους και φτάνει η ώρα που θα πρέπει να αποχαιρετιστούν. Το γεγονός αυτό είναι πολύ δύσκολο για τον Λάκη και εύχεται να αργήσει αυτή η μέρα, όμως μέσα του γνωρίζει πως είναι για το καλό του φίλου του: *«Ο Λάκης παρακαλεί ν' αργήσει πολύ να φτάσει η μέρα του αποχωρισμού 'να γινότανε οι μέρες να κυλάνε πιο αργά', συλλογιέται με λύπη» (ό.π.: 160).* Τα παιδιά συνήθως, στους αποχωρισμούς ανταλλάσσουν δώρα και ενθύμια, ώστε να μην ξεχαστεί η φιλία τους. Αυτό συμβαίνει και σε αυτήν την περίπτωση και μάλιστα ο Τυχερούλης εκτός από το δώρο του, γράφει στον Φώτη και ένα ποιηματάκι που αναδεικνύει τα παραπάνω: *«Φίλε μου αγαπημένε, το σκιουράκι μου σου χαρίζω με χίλιες δύο ευχές. Ποτέ δεν θα σε λησμονήσω, το ίδιο κι εσύ να λες» (ό.π.: 160).* Ο Λάκης του χαρίζει το

σκιουράκι του, που τόσο το είχε ανάγκη στην αρχή και δεν το αποχωριζόταν εύκολα. Με αυτήν του την κίνηση δείχνει πως αγαπάει περισσότερο τον φίλο του απ' ό,τι τα παιχνίδια του, αλλά έτσι δίνει και στον Φώτη μια συντροφιά για να τον θυμάται. Η ώρα του αποχωρισμού στο σπίτι του Φώτη είναι μια δύσκολη στιγμή για τους δυο φίλους, αλλά κυρίως για τον Λάκη: «*-Όχι, μη φεύγετε, παρακαλάει ο Φώτης. Δεν παίζαμε ακόμα. –Ακόμα λίγο, λέει ο Λάκης... Εκείνες οι στιγμές του αποχωρισμού δεν θα τις ξεχάσει ποτέ του ο Λάκης*» (ό.π.: 162).

Βέβαια, ο Τυχερούλης θα αποκτήσει πολύ σύντομα έναν νέο φίλο. Όταν βοηθάει τον Φάντλ το μαυράκι να ξεφύγει από έναν καβγά. Από εκείνη την στιγμή και μετά τα δυο αγόρια γίνονται αχώριστοι φίλοι και αυτό δείχνει πως τελικά η παιδική φιλία είναι πολύ δυνατή και μπορεί να ξεπεράσει κάθε είδους ρατσισμό, που μπορεί αρχικά να είχε ο Λάκης απέναντι στον Φάντλ: «*Η καρδιά του Λάκη χτυπά πάλι. Έχει τόσο χώρο, όχι μονάχα για ένα μαυράκι, μα για όλα τα μαυράκια του κόσμου*» (ό.π.: 166). Τα παιδιά αυτά βρίσκουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους, όπως είναι το γεγονός ότι και τα δύο, έχουν διαφορετικές πατρίδες και είναι μετανάστες στην Αγγλία.

Στο μυθιστόρημα *Για την άλλη πατρίδα*, ο Τέλης θεωρεί τον θείο του και ως τον καλύτερό του φίλο, καθώς τον καταλαβαίνει καλύτερα από όλους, όπως έχει φανεί και στα προηγούμενα κεφάλαια, αλλά εδώ παίζει μαζί του σαν μικρό παιδί: «*Έπαιζε μαζί του σαν παιδί, κι ας ήταν μεγάλος. Είχε κλείσει τα τριανταπέντε, μα ώρες- ώρες ούτε για δεκαπέντε δεν έμοιαζε*» (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 17). Βέβαια, ο Τέλης έχει και φίλους συνομηλικούς στο σχολείο, στους οποίους απλά κάνει μια αναφορά, κάτι που δείχνει ότι δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση από την συγγραφέα σε αυτές τις φιλίες: «*Έπαιζε αρκετά, πήγαινε σχολείο, είχε κάμποσους φίλους*» (ό.π.: 16). Εδώ, γίνεται αντιληπτό ότι και τα δυο παιδιά των μυθιστορημάτων της εργασίας μας, βρίσκουν τους φίλους τους στον χώρο του σχολείου, όπως συμβαίνει συχνά.

Μια ακόμη, περίεργη, φιλία που παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα αυτό, είναι αυτή του Τέλη με ένα πλακάκι του σπιτιού τους. Αυτό δείχνει ότι είναι πολύ δεμένος με το σπίτι που ζούσε μέχρι τότε. Επιπλέον, φανερώνει ότι τα παιδιά έχουν αρκετή φαντασία, ώστε να κάνουν φίλους τους και άψυχα αντικείμενα με τα οποία συνδέονται συναισθηματικά και 'μοιράζονται' μαζί τους τις σκέψεις τους: «*Αυτό το πλακάκι ήταν φίλος του. Ένας φίλος ατίθασος, που ήταν*

αδύνατο να υποφέρει την ομοιομορφία» (ό.π.: 60). Το ίδιο συμβαίνει και στον Λάκη στο μυθιστόρημα της Πυλιώτου, ο οποίος, όπως έχει προαναφερθεί, έχει στενή φιλία με ένα άψυχο λούτρινο αρκουδάκι.

Ένα τρίτο επίπεδο φιλίας που παρουσιάζεται στο κείμενο, είναι αυτό των συνομηλίκων. Όταν η οικογένεια επιστρέφει στην πατρίδα, ο Τέλης βρίσκει στο πρόσωπο του εξαδέλφου του, έναν νέο φίλο, τον Κυριάκο, με τον οποίο έχουν ίδια ηλικία και γίνονται αχώριστοι: «Ο Τέλης έπαιζε κάθε μέρα με τον Κυριάκο» (ό.π.: 101). Το αγόρι δείχνει να είναι συναισθηματικά δεμένο με τον φίλο του τον Κυριάκο και ανησυχεί πολύ για αυτόν, όταν γίνεται το πραξικόπημα στην πατρίδα τους: «Και τότε άξαφνα πάγωσε! Θυμήθηκε τον Κυριάκο! Είχε φύγει την προηγούμενη μέρα για το χωριό της γιαγιάς του... Θεέ μου! Πού να βρίσκονται άραγε γιαγιά και εγγονός με τούτο τον χαλασμό;» (ό.π.: 118). Η μεγάλη αγάπη που έχει ο Τέλης για τον Κυριάκο φαίνεται και στο σημείο που τον ξαναβρίσκει και οι αντιδράσεις του, δείχνουν την αδυναμία που του έχει: «Έτρεξε κοντά... -Κυριάκο! Ξεφώνησε. Κι όρμησε στην αγκαλιά του κι άρχισε να τον γυρίζει γύρω- γύρω χοροπηδώντας σαν παλαβός» (ό.π.: 138).

Οι δύσκολες συνθήκες που διαδραματίζονται στην πατρίδα του Τέλη μπορούν να παραμεριστούν μόνο μέσα από τα μάτια των ίδιων των παιδιών και της φιλίας που έχουν δημιουργήσει μεταξύ τους, στους καταυλισμούς. Οι παιδικές φιλίες και τα παιχνίδια τους είναι οι μοναδικές χαρούμενες στιγμές που υπάρχουν μέσα στην δραματική αφήγηση για τις δυσκολίες της πατρίδας: «η χαρά της ζωής... Κρυβόταν στις καρδιές των μικρών παιδιών, που λησμονούσαν την θλίψη τριγύρω κι έβγαιναν να κνηγηθούν και να κάνουν τούμπες στο ξερό χόρτο. Η Ηλέκτρα είχε βρει κιόλας ένα σωρό φίλους, ένα τσούρμο ολόκληρο» (ό.π.: 129).

Συνοψίζοντας, κατανοούμε ότι, εκτός από την οικογένεια, και ο παράγοντας της φιλίας είναι πολύ σημαντικός για την ομαλή ψυχική ανάπτυξη του παιδιού. Εκτός, αυτού οι παιδικές φιλίες μπορούν να έχουν διάφορες μορφές, αλλά τα παιδιά δένονται κυρίως με άτομα, με τα οποία μπορούν να επικοινωνήσουν.

7.3. Παιδί και σχολείο

Ο ήρωας του βιβλίου *Τα δέντρα που τρέχουν*, ο μικρός Λάκης, έχει να πάει σχολείο ένα μήνα και όταν η αδελφή του, του ανακοινώνει πως θα ξεκινήσει το σχολείο στην νέα του 'πατρίδα', ο ίδιος αγχώνεται. Το άγχος αυτό είναι φυσιολογικό να υπάρχει, καθώς το αγγλικό σχολείο αποτελεί ένα νέο περιβάλλον, με καινούργιους δασκάλους και συμμαθητές, αλλά και το γεγονός ότι εκεί χρησιμοποιούν την αγγλική γλώσσα, η οποία είναι άγνωστη για το παιδί: «-Από μεθαύριο, Δευτέρα, θα πηγαίνεις σχολείο... -Σχολείο; Ψελλίζει ανήσυχος... Είναι αλήθεια πως κακόμαθε χωρίς τις σκοτούρες των μαθημάτων. Πως θα τα βγάλει πέρα σ' ένα ξένο σχολείο με ξένα κι άγνωστα παιδιά; Με ξένους δασκάλους; -Όχι, όχι, δε θέλω να πάω, λέει χτυπώντας με πείσμα το πόδι και μια τρομάρα να ζωγραφίζεται στο πρόσωπό του» (Πυλιώτου, 1985: 41).

Πολύ χαρακτηριστική σκηνή που δείχνει την πίεση που του δημιουργεί η σκέψη ότι θα πάει σε ξένο σχολείο, είναι η πρώτη του μέρα εκεί, όταν τον συνοδεύει η αδελφή του η Κούλα και του λέει πως θα πηγαίνει από εδώ και στο εξής μόνος του. Είναι φανερό πως δυσκολεύεται να την αποχωριστεί, καθώς μαζί της νιώθει ασφάλεια και δεν γνωρίζει αν θα τα καταφέρει: «Τον συνοδεύει η Κούλα. Το σχολείο είναι στην ίδια γειτονιά... Κρατάει το χέρι της αδελφής του και δε θέλει να τα' αφήσει ούτε στιγμή. Μέσα του παρακαλάει ν' αργήσουν να φτάσουν... -Από αύριο θα έρχεσαι μοναχός. Βλέπεις δεν είναι δύσκολο καθόλου. Τέτοιες στιγμές νιώθει να περπατά στην άκρη ενός γκρεμού. 'Θα τα καταφέρω;' Αναρωτιέται και τα πόδια του τρέμουν» (ό.π.: 43).

Η πρώτη μέρα στο σχολείο είναι πάντα δύσκολη για ένα παιδί, ιδιαίτερα όταν είναι από διαφορετική χώρα, για αυτό και ο Λάκης είναι πολύ φοβισμένος και προσπαθεί να προσαρμοστεί στο νέο περιβάλλον. Στη δασκάλα του βρίσκει μια παρηγοριά, καθώς είναι καλοσυνάτη και του εξηγεί κάποια πράγματα που δεν μπορεί το παιδί να κατανοήσει: «Γυρνά και κοιτά τη δασκάλα που του χαμογελά φιλικά. Του μιλά κίολας, μα αυτός δεν καταλαβαίνει. Νιώθει καλύτερα έχοντας το χέρι του στο δικό της» (ό.π.: 47). Είναι πολύ σημαντικό ο/η δάσκαλος/α σε αυτή την τρυφερή ηλικία που βρίσκεται το παιδί, αλλά και σε κάθε ηλικία, να του δώσει σημασία και να το βοηθήσει να αποβάλλει τον φόβο του, καθώς πρόκειται για την πρώτη του μέρα στο σχολείο και είναι μετανάστης, οπότε γίνεται ακόμη πιο δύσκολο για το αγόρι. Όλο το σχολικό προσωπικό είναι φιλικό και κατανοεί την δυσκολία του Λάκη να εγκλιματιστεί με το καινούργιο περιβάλλον: «Η κοπέλα τον κοιτάει με κατανόηση. Τον παίρνει

φιλικά από το χέρι, για να τον πάρει στην τάξη του... Μια πεθυμία μέσα του να κλοτσήσει τη δασκάλα, μα ντρέπεται που το σκέφτηκε. Το χέρι της του χαϊδεύει τα μαλλιά. Ησυχάζει, ηρεμεί και προχωρεί» (ό.π.: 46).

Ο σχολικός χώρος και η αίθουσα παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην ψυχολογία ενός παιδιού και μάλιστα ενός αγοριού που μόλις έχει μεταναστεύσει σε ξένη χώρα και όλα του είναι άγνωστα. Γι' αυτό και το σχολικό περιβάλλον και κυρίως η σχολική τάξη πρέπει να εκπνέει ευχάριστο και δημιουργικό κλίμα, ώστε να προσελκύει τα παιδιά στην μάθηση και την αλληλεπίδραση. Μια τέτοια αίθουσα έχει και ο Λάκης, η οποία τον εντυπωσιάζει θετικά και την βρίσκει πολύ διαφορετική από τις κλασσικές ελληνικές τάξεις: «*Εικόνες και ζωγραφιές γύρω. Παιχνίδια και παράξενα πράγματα στα ράφια. Και κάτι σαν μικρές παράξενες μηχανές. Αντί θρανία, έχουνε στρόγγυλα τραπεζάκια και γύρω καρεκλίτσες. Έχουν ενδιαφέρον όλα αυτά που βλέπει και θα μπορούσαν να τον κάνουν να ξεχάσει τον φόβο του και τ' άγρια παιδιά*» (ό.π.: 46).

Ο τρόπος εκπαίδευσης και οι εκπαιδευτικές τεχνικές που εφαρμόζονται από τους εκπαιδευτικούς στο νέο σχολείο του Λάκη, είναι πολύ προχωρημένες για την εποχή και βοηθούν αρκετά το αγόρι στην διατήρηση της προσοχής του, παρ' όλο που ακόμα δεν μιλά την αγγλική γλώσσα. Το μάθημα που παρουσιάζεται σε μια σκηνή, ξεκινά αρχικά με μια κωμική ταινία, για να κεντρίσει το ενδιαφέρον των παιδιών, που παρουσιάζει έναν αστείο ψαρά και συνεχίζει με ένα ντοκιμαντέρ για το ψάρεμα και την υπεραλιεία στις βόρειες θάλασσες: «*Βλέπουνε κινηματογράφο. Πρόκειται για μια αστεία ιστορία κι ο Λάκης την καταλαβαίνει εύκολα. Ένας ψαράς πάει στο ποτάμι να ψαρέψει... Αργότερα, η δασκάλα τους δείχνει μια σοβαρή ταινία. Για το ψάρεμα στις βόρειες θάλασσες... Πότε, πότε μιλούσε και εξηγούσε*» (ό.π.: 51).

Επιπλέον, το πρόγραμμα του σχολείου περιλαμβάνει ακόμα και μεσημεριανό φαγητό, σε αντίθεση με τα ελληνικά δημοτικά σχολεία και αυτό αρέσει πολύ στο αγόρι: «*Το μεσημέρι τρώνε στη μεγάλη τραπεζαρία όλοι μαζί. Έχει πολύ γούστο και του αρέσει να βλέπει κι άλλους να τρώνε με τόση όρεξη, όση κι αυτός*» (ό.π.: 52). Ακόμα, τα παιδιά ασχολούνται με τη γυμναστική και το θεατρικό παιχνίδι: «*Συνεχίζουν με γυμναστική στο υπόστεγο... Δεν έχει ακόμα ρούχα και παπούτσια για τη γυμναστική. Συνεχίζουν με θέατρο. Τρελαίνεται από τη χαρά του*» (ό.π.: 52). Ακόμα, στο αγγλικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα συμπεριλαμβάνονται και εκπαιδευτικές εκδρομές, οι οποίες είναι πολύ καλά οργανωμένες από τις εκπαιδευτικούς του σχολείου: «*Υστερα από το*

πρώτο διάλειμμα, η δασκάλα τους μιλά για το πρόγραμμα της εκδρομής. Τους δίνει έπειτα πολυγραφημένα φυλλάδια με σχεδιαγράμματα, ένα χάρτη και πιο κάτω σε άλλη σελίδα, πληροφορίες» (ό.π.: 136). Ο μικρός Λάκης είναι ενθουσιασμένος με αυτήν την εκδρομή, η οποία τον κάνει να ξεχνάει για λίγο την νοσταλγία για την πατρίδα του: «Είναι η πρώτη του εκδρομή και πρώτη φορά, ύστερα από τον ξεριζωμό, που νιώθει μαγεμένο» (ό.π.: 141), εξίσου όλοι οι συμμαθητές του είναι ευτυχισμένοι: «όλα τα παιδιά είναι χαρούμενα» (ό.π.: 136).

Επίσης, ο Λάκης αρχίζει και γίνεται πολύ καλός μαθητής, ακόμα και στα μαθηματικά που δεν του άρεσαν πολύ όταν βρισκόταν στην πατρίδα του. Αυτό θα μπορούσε να συμβαίνει διότι η δασκάλα και οι μέθοδοι διδασκαλίας που χρησιμοποιεί είναι πιο κοντά στο παιδί και δεν τον τρομάζουν, αντίθετα προσπαθεί ακόμη περισσότερο: «Η δασκάλα έρχεται κοντά του, τελείωσε πρώτος. Ελέγχει τις ασκήσεις του και του βάζει πάνω στη δεξιά γωνία ένα χρυσό αστεράκι αυτοκόλλητο. Και να σκεφτεί κανείς πως στην πατρίδα του δεν τα πολυαγαπούσε τα μαθηματικά. Εδώ του φαίνονται τόσο εύκολα» (ό.π.: 58).

Στην Αγγλία υπάρχουν και ελληνικά σχολεία, τα οποία έχουν δημιουργηθεί μέσα στα αγγλικά σχολεία, δηλαδή στεγάζονται εκεί και στηρίζονται στην βοήθεια του Υπουργείου Παιδείας της πατρίδας τους, της Πρεσβείας, αλλά και της τοπικής διοίκησης. Συνήθως, σε αυτές τις χώρες υποδοχής μεταναστών, τα σχολεία αυτά λειτουργούν μόνο τα απογεύματα. Εκεί τα παιδιά διδάσκονται κυρίως την μητρική τους γλώσσα και άλλα μαθήματα που έκαναν και στις πατρίδες τους: «Η Κούλα λέει πως όλα τα παιδιά διδάσκονται εδώ ελληνικά. Ο Λάκης, περίεργος, ρωτά: -Που βρέθηκαν εδώ τέτοια σχολεία; -Στεγάζονται σε αγγλικά και λειτουργούν τα βράδια. Το Υπουργείο Παιδείας της πατρίδας μας, στέλνει τους δασκάλους και τα βιβλία. Εδώ βοηθούν πολύ η Πρεσβεία, το δημαρχείο και όλη η παροικία» (ό.π.: 104). Σε ένα τέτοιο σχολείο θα πάει και ο Λάκης μαζί με τον φίλο του τον Φώτη και δείχνει να είναι πολύ χαρούμενος για αυτό. Δεν τον ενοχλεί που θα πηγαίνει σε δυο σχολεία και μάλιστα λέει πως έτσι θα περάσει γρηγορότερα και πιο ευχάριστα ο καιρός, μέχρι να γυρίσουν στη χώρα τους: «Από αύριο, λοιπόν, το απόγευμα θα είναι και αυτός μαθητής του ελληνικού σχολείου, παρέα με τον Φώτη» (ό.π.: 108).

Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα της Πυλιώτου, αυτό της Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου δεν επικεντρώνεται στον παράγοντα του σχολείου και πως αυτός επηρεάζει το παιδί-μετανάστη. Γίνονται μόνο κάποιες αναφορές σχετικά με την επίδοση των παιδιών και την

εκπαίδευσή τους. Ο Τέλης και τα κορίτσια πηγαίνουν στο σχολείο, στο οποίο, μάλιστα, το αγόρι είναι καλός μαθητής: *«Καλός μαθητής, καλό παιδί, σωστός άντρας και ας ήταν δέκα χρονών μονάχα»* (Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, 1978: 14). Εδώ, φανερόνεται η αντίληψη ότι όποιος είναι καλός μαθητής, ταυτόχρονα γίνεται και καλό παιδί, κάτι που είναι πολύ σημαντικό για τον Τέλη και την οικογένειά του, η οποία παίζει μεγάλο ρόλο στην εκπαίδευση του. Η μητέρα φροντίζει τα παιδιά της να διαβάζουν και για να ενισχυθεί η εκπαίδευση τους καλείται η δεσποινίς Ναταλία, η οποία είναι δασκάλα και τους κάνει εντατικά μαθήματα στο σπίτι στην αργοβίτικη και ελληνική γλώσσα. Το ‘σχολείο’ αυτό στο σπίτι είναι πολύ ιδιαίτερο για τον Τέλη και θέλει να μαθαίνει από την Ναταλία, καθώς την συμπαθεί πάρα πολύ: *«Η δεσποινίς Ναταλία έχει τόση ώρα που ήρθε. Το μάθημα άρχισε κιόλας»* (ό.π.: 27).

Συμπερασματικά, είναι φανερό πως το σχολείο είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες ψυχολογικής ανάπτυξης και ισορροπίας του παιδιού. Μέσα σε αυτό αποκτά γνώσεις, αλλά μαθαίνει και να επικοινωνεί και να συνυπάρχει με τους γύρω του, κάτι που βοηθάει πολύ ένα παιδί που βρίσκεται ως μετανάστης σε ξένη χώρα.

Συμπεράσματα

Με την χρήση της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου στα μυθιστορήματα της συγκεκριμένης εργασίας, καταδεικνύεται ο τρόπος αντιμετώπισης των μεταναστών από την τοπική κοινωνία, αλλά και οι δυσκολίες των μεταναστών στις χώρες υποδοχής. Τα μυθιστορήματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι *Τα δέντρα που τρέχουν* και *Για την άλλη πατρίδα*, στα οποία διαφαίνεται ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει δυο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι πάντα υπάρχουν δυσκολίες για μια οικογένεια που δεν βρίσκεται στον τόπο της, καθώς παλεύει για την επιβίωσή της και το δεύτερο, είναι ότι πάντα στους μετανάστες υπάρχει έντονο το αίσθημα της φιλοπατρίας και της νοσταλγίας για τη χώρα τους, καθώς και η επιθυμία για επιστροφή κάποια στιγμή σε αυτήν. Επομένως, μέσα από την ανάλυση των ευρημάτων, απαντάται ο ένας από τους στόχους της συγκεκριμένης εργασίας, ο οποίος αναφέρεται στη γνωριμία των αναγνωστών με το μεταναστευτικό φαινόμενο και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες μετανάστες στη χώρα υποδοχής που διαμένουν.

Ένα ακόμα στοιχείο που ενσωματώνεται στο στόχο που αφορά το μεταναστευτικό φαινόμενο, είναι αυτό της ενσωμάτωσης και της αφομοίωσης των μεταναστών στη χώρα που έχουν επιλέξει να εγκατασταθούν. Είναι εμφανές, ότι στο μυθιστόρημα *Τα δέντρα που τρέχουν*, η αφομοίωση του ενός παιδιού, του Λάκη, είναι δυσκολότερη, διότι έχει ζήσει στην πατρίδα του, έχει μεγαλώσει εκεί και στα δέκα του χρόνια φεύγει με την οικογένειά του στην Αγγλία. Συνεπώς, είναι κατανοητό να μη συνηθίσει αμέσως στο νέο περιβάλλον. Αντίθετα, στο μυθιστόρημα *Για την άλλη πατρίδα*, ο Τέλης, που έχει γεννηθεί και έχει μεγαλώσει στην Αργοβία δεν έχει καμία δυσκολία αφομοίωσης, καθώς είναι μετανάστης τρίτης γενιάς και δεν περνάει το στάδιο της ενσωμάτωσης, αφού η οικογένειά του έχει ήδη αφομοιωθεί από την κοινωνία. Είναι, λοιπόν, δύο διαφορετικές περιπτώσεις παιδιών μεταναστών που όμως έχουν παρόμοιες ανάγκες.

Η εργασία αυτή επικεντρώνεται στο παιδί κι έχει ως βαθύτερο στόχο της, την πολύπλευρη κατανόηση της συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού- μετανάστη, σχετικά με τρεις βασικούς παράγοντες, με τους οποίους αλληλεπιδρά. Ο πρώτος παράγοντας που συμβάλλει στην ανάπτυξη αυτή, είναι η οικογένεια. Στα μυθιστορήματα που χρησιμοποιήθηκαν εδώ, γίνεται αντιληπτό πως και τα δύο παιδιά δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην οικογένειά τους, η οποία παίζει σημαντικό ρόλο στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη και στη διαμόρφωση της

προσωπικότητάς τους. Εκτός αυτού, παρατηρείται ότι τα παιδιά δείχνουν την ανάγκη τους για άμεση και στενή επαφή με όλη τους την οικογένεια, αλλά φαίνεται να έχουν και μεγαλύτερες συμπάθειες σε κάποια από τα μέλη της, καθώς ο Λάκης έχει αδυναμία στην αδελφή του, την Κούλα και ο Τέλης στον θείο του, τον Ιάσονα. Επιπρόσθετα, η οικογένεια είναι ένας από τους παράγοντες για την εκπαίδευση των παιδιών και κυρίως στην εκμάθηση των γλωσσών, μαζί με τους συνομηλίκους, τις κοινωνικές συναναστροφές και το σχολείο. Όλοι αυτοί μαζί φέρνουν το αποτέλεσμα της διγλωσσίας στα παιδιά μετανάστες. Το φαινόμενο της διγλωσσίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του μεταναστευτικού φαινομένου, γι' αυτό και έγινε προσπάθεια προσέγγισης του σύμφωνα με τους στόχους της εργασίας.

Ο δεύτερος παράγοντας, που είναι πολύ σημαντικός για την ολόπλευρη ψυχική ανάπτυξη του παιδιού, είναι αυτός της φιλίας, ο οποίος απαντά στον στόχο που αφορά την κατανόηση της σημασίας των συνομηλίκων και γενικότερα της φιλίας για το παιδί-μετανάστη. Οι παιδικές φιλίες μπορούν να έχουν διάφορες μορφές, όπως είναι η φιλία μεταξύ συνομηλίκων, η φιλία παιδιού με ενήλικες και η φιλία παιδιού με διάφορα αντικείμενα. Όμως, από τα ευρήματα γίνεται αντιληπτό ότι τα παιδιά δένονται κυρίως με άτομα, με τα οποία μπορούν να επικοινωνήσουν, και λιγότερο με αντικείμενα. Συμπεραίνοντας, γίνεται αντιληπτό ότι η φιλία είναι ένα θέμα που απασχολεί τα παιδιά και αποτελεί βασικό στοιχείο στην ανάπτυξη και στην ομαλή ένταξή τους.

Το σχολείο αποτελεί τον τρίτο παράγοντα, στον οποίο επικεντρώνεται ο στόχος της εργασίας, που αφορά την αναγνώριση της σχέσης του παιδιού-μετανάστη με το σχολικό περιβάλλον. Αυτός αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς, καθώς βοηθά στην ψυχολογική ανάπτυξη και ισορροπία του παιδιού. Μέσα σε αυτό αποκτά γνώσεις, αλλά μαθαίνει και να επικοινωνεί και να συνυπάρχει με τους γύρω του. Το σχολείο αποκτά ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα, όταν έχει να κάνει με ένα παιδί που είναι μετανάστης. Τα περισσότερα δεδομένα που αντλήθηκαν για την σχέση παιδιού και σχολείου προήλθαν από το μυθιστόρημα της Πυλιώτου, στο οποίο είναι εμφανής η σπουδαιότητα του σχολικού περιβάλλοντος στην ομαλή ένταξη και ανάπτυξη του παιδιού.

Άλλο ένα συμπέρασμα που απορρέει από την ανάλυση περιεχομένου των δύο μυθιστορημάτων, είναι πως στο βιβλίο *Τα δέντρα που τρέχουν* οι ρατσιστικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των ηρώων είναι ξεκάθαρες, αλλά και ηπιότερες, σε σχέση με αυτές του βιβλίου

Για την άλλη πατρίδα, οι οποίες αφορούν βασικότερα ζητήματα. Ακόμα, στο μυθιστόρημα της Μαρίας Πυλιώτου, παρατηρούνται στερεοτυπικές αντιλήψεις και από το παιδί προς την μαύρη φυλή, κάτι που δε συνηθίζεται όταν κάποιος βρίσκεται μετανάστης σε ξένη χώρα, στην οποία αποτελεί μειοψηφία. Βέβαια, όπως έχει αναφερθεί, η συμπεριφορά του αυτή είναι δικαιολογημένη, καθώς λειτουργεί αμυντικά απέναντι σε αυτούς που εκφράζουν ρατσιστικά σχόλια. Είναι σημαντικό, που στο τέλος του βιβλίου το αγόρι διαφοροποιείται και αλλάζει στάση για το συγκεκριμένο θέμα.

Τέλος, θα λέγαμε ότι τα μυθιστορήματα που χρησιμοποιήθηκαν στην εργασία αυτή αποτελούν πηγές άντλησης πληροφοριών για το θέμα της μετανάστευσης και τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά μικρής ηλικίας αντιμετωπίζουν τις αλλαγές που πραγματοποιούνται στην ζωή τους. Επιπρόσθετα, όσον αφορά την χρησιμότητα των δύο αυτών βιβλίων που κατατάσσονται στην Νεανική Λογοτεχνία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βοηθούν τους αναγνώστες, που είναι κυρίως παιδιά, να έρθουν σε επαφή με την έννοια της διαπολιτισμικότητας, της πολυπολιτισμικότητας, του ρατσισμού και γενικότερα με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Ακόμα, τους δίνεται η δυνατότητα να μπουν στην θέση των δύο παιδιών- ηρώων, σχετικά με τους προβληματισμούς τους, με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες που εμφανίζονται και με την επαφή που έχουν με την οικογένεια, τους φίλους και το σχολικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

A. Πρωτογενείς πηγές

1. Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, Λ. (1978). *Για την άλλη πατρίδα*. Αθήνα: Πατάκης
2. Πυλιώτου, Μ. (1985). *Τα δέντρα που τρέχουν*. Αθήνα: Καστανιώτης

B. Δευτερογενείς πηγές

I. Ελληνική και Ξενόγλωσση μεταφρασμένη

1. Αναγνωστοπούλου, Δ. (2007). *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκης
2. Βαραγγούλης, Κ. (1983). *Οικογένειες αλλοδαπών εργαζομένων*. Αθήνα: χ.ό.
3. Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στην Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός
4. Γκρέφου- Μανδιάνου Δ. (2003). *‘Εαυτός’ και ‘Άλλος’, εννοιολογικές ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg
5. Δαμανάκης, Μ. (2007). *Ταυτότητες και Εκπαίδευση στην Διασπορά*. Αθήνα: Gutenberg
6. Ε. Παπάς, Α. (1998). *Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική*. Τόμος Α’. Αθήνα: χ.ό.
7. Ε. Γκότοβος, Α. (2011). *Ρατσισμός, κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: Ι.ΝΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ. (Γ’ έκδοση)
8. Ι. Σταμάτης, Π. (χ.χ). *Παιδαγωγική Επικοινωνία στην Προσχολική και Πρωτοσχολική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός
9. Κανακίδου, Ε., Παπαγιάννη, Β. (1997). *Διαπολιτισμική Αγωγή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
10. Κανατσούλη, Μ. (2002). *Αμφισημία της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες
11. Κόντογλου, Ε.(2012). *Η έννοια της μετανάστευσης και η εικόνα του μετανάστη σε ελληνικά μυθιστορήματα για εφήβους της δεκαετίας 2000-2010*. Διπλωματική εργασία, Παπαδάτος, Ιωάννης (επιβλέπων). Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
12. Ματσαγγούρας, Η. (2006). *Η σχολική τάξη, Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας*. Αθήνα: Γρηγόρης
13. Παπαδάτος, Σ Γ. (1995) *Παιδική Λογοτεχνία και Διαπολιτισμική Αγωγή*. Τρία βιβλία κι ένας οικολογικός προβληματισμός, στο περιοδικό: *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, αρ. τ. 10, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 44-45.

14. Παπαδημητρίου, Ζ. (1999). *Ρατσισμός και μετανάστευση*. Αθήνα: Παρασκήνιο
15. Παρασκευόπουλος, Ι. (χ.χ). *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από την σύλληψη ως την ενηλικίωση, προσχολική ηλικία*. Τόμος Β'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
16. Παρασκευόπουλος, Ι. (χ.χ). *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από την σύλληψη ως την ενηλικίωση, σχολική ηλικία*. Τόμος Γ'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
17. Σακελλαρίου, Χ. (2009). *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Νόηση
18. Cummins, J. (1999). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση, εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία ετερότητας*. Επιστημονική επιμέλεια: Σκούρτου, Ε. Αθήνα: Gutenberg
19. Muncie J. Wetherell, M. Langan, M. Dallos, Rud. (2009).. *Οικογένεια, μελέτη και κατανόηση της οικογενειακής ζωής*. Επιστημονική επιμέλεια: Δραγώνα, Θ. Αθήνα: Μεταίχμιο
20. Rubin, Z. (1987). *Οι φιλίες των παιδιών, ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί*. Μετάφραση: Κελεσίδου, Α. Αθήνα: Κουτσούμπος Α.Ε.

II. Ξενόγλωσση

1. Berelson, B. (1971). *Content Analysis in Communication Research*. New York: Hather Publishing Company
2. Holsti, O. R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. USA: Adisson-Wesley Publishing Company
3. Krippendorff, K. (1974). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. London: Sage Publications

III. Ιστότοποι

1. www.rhodes.aegean.gr/atlas/writers/piliotou
2. www.kypriwnerga.com
3. www.rhodes.aegean.gr/atlas/writers/petrovits
4. www.loty.gr